

Nacistinės Vokietijos kolaborantų bylos sovietinėje Lietuvoje – atvejų analizė

Giedrė Lastauskienė

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto
Viešosios teisės katedros docentė
socialinių mokslų daktarė
Saulėtekio al. 9, I rūmai, LT-10222 Vilnius, Lietuva
Tel.: (+370 5) 236 6175
El. paštas giedre.lastauskiene@tf.vu.lt

Proceedings Against Nazi Collaborators in Soviet Lithuania: Case Analysis

Giedrė Lastauskienė

(Vilnius University (Lithuania))

Summary. The article examines two criminal proceedings that were conducted in Lithuania in 1962, and were concluded regarding individuals who had served in Lithuanian police battalions during World War II and participated in various battalion campaigns (including the mass killings of civilians, most of whom were Jews) being sentenced to death.

The 1962 trials took place after the criminal law reform that was carried out in the Soviet Union in 1957–1961. The new criminal laws explicitly prohibited the retroactive application of laws that increased criminal liability; they also established statutes of limitations for prosecution and prohibited the imposition of the death penalty if the maximum statute of limitations (15 years) had expired.

In the criminal proceedings in question, the individuals were convicted of treason for adherence to the enemy. In the trials investigated, the individuals were not convicted of being involved in genocide as defined in the Genocide Convention.

The fact that the cases contained two secret documents adopted before the commencement of the trial that allowed the courts not to commute the death penalty to imprisonment, that all of the individuals were sentenced to death even though the criminal laws prohibited this, and that these public criminal proceedings were organised by a group consisting of top party, law enforcement and propaganda officials gives reason to believe that these proceedings may have been intended not only to punish individuals who collaborated with the Nazis and participated in police battalion campaigns, but also for other purposes, such as ideology or propaganda.

Keywords: transitional justice, Genocide, Sovietology, Soviet criminal law, retrospective application of laws, judicial independence, right to defence.

Nacstinės Vokietijos kolaborantų bylos sovietinėje Lietuvoje – atvejų analizė

Giedrė Lastauskienė

(Vilniaus universitetas (Lietuva))

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjami du baudžiamieji teisiniai procesai, įvykę 1962 m. Lietuvoje, kuriuose mirties bausmė buvo nuteisti asmenys, Antrojo pasaulinio karo metu tarnavę Lietuvos policijos batalionuose ir dalyvavę įvairiose batalionų akcijose, taip pat masiniuose civilių gyventojų – daugiausia žydų, žudymuose.

Received: 29/10/2024. **Accepted:** 31/03/2025

Copyright © 2025 Giedrė Lastauskienė. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

1962-ųjų procesai vyko po 1957–1961 m. Sovietų Sąjungoje įvykdytos baudžiamosios teisės reformos. Reformuotuose baudžiamuosiuose įstatymuose buvo eksplacitiškai uždraustas įstatymų, griežtinančių baudžiamąją atsakomybę, retroaktyvus galiojimas, nustatyti patraukimo baudžiamojon atsakomybėn senaties terminai ir draudimas skirti mirties bausmę, jeigu maksimalus senaties terminas (15 metų) pasibaigęs.

Tirtuose baudžiamuosiuose procesuose asmenys nuteisti už tėvynės išdavimą, pereinant į priešo pusę. Tirtuose procesuose asmenys nebuvo nuteisti už dalyvavimą genocide, suprantant jį taip, kaip genocidas apibrėžtas Genocido konvencijoje.

Vertinant faktus, kad į bylas pateikti du slapti dokumentai, priimti dar iki bylos nagrinėjimo teisme pradžios, leidžiantys teismams netaikyti mirties bausmės pakeitimo į laisvės atėmimą, kad visi asmenys buvo nuteisti mirties bausme, nors baudžiamieji įstatymai tai draudė, ir kad šiuos viešus baudžiamuosius procesus organizavo grupė, susidedanti iš aukščiausių partijos, teisėsaugos ir propagandos atstovų, yra pagrindo manyti, kad šiais procesais galėjo būti siekiama ne tik nubauti su naciais kolaboravusius ir policijos bataliono akcijose dalyvavusius asmenis, bet ir kitokių, kaip antai ideologinių ar propagandinių tikslų.

Pagrindiniai žodžiai: tranzitinis teisingumas, genocidas, sovietinė baudžiamoji teisė, grįžtamasis įstatymų galiojimas, teisė į gynybą.

Ivadas

„Dvigubas išpuolis prieš valstybės institucijas Baltijos šalyse ir Rytų Lenkijoje, iš pradžių 1939 m. ir 1940 m. Sovietų Sąjungos, o paskui 1941 m. nacistinės Vokietijos, sukūrė ypatingą eksperimentavimo sritį, kurioje mintys apie galutinį sprendimą tapo masinio žudymo praktika. ... Galbūt mes įsivaizduojame, kad kažkokioje būsimoje katastrofoje mes būtume gelbėtojai. Tačiau jei valstybės būtų sunaikintos, vietos institucijos – sugadintos, o ekonominės paskatos nukreiptos žudymo link, tik nedaugelis mūsų elgtųsi gerai“ (Snyder, 2019, p. 304).

Lietuvių kolaboravimas su nacių okupantais Antrojo pasaulinio karo metu, pasireiškęs taip pat ir dalyvavimu masiniame civilių gyventojų, daugiausia – žydų, naikinime, bei jų veiksmų teisinis (o ir moralinis) vertinimas – aktualus ir vis dar diskusijas keliantis klausimas¹, kuriuo dažniausiai užsiima žydų genocidą Lietuvoje tiriantys autoriai². Sovietiniu laikotarpiu įvyko du dideli ir itin plačiai sovietinėje spaudoje ir kituose šaltiniuose aprašyti baudžiamieji procesai, kuriuose už tėvynės (Sovietų Sąjungos) išdavimą, pereinant į priešo (nacistinės Vokietijos) pusę, buvo teisiami Vokietijos okupacijos metais veikusių Lietuvos policijos batalionų nariai. Mirties bausme su turto konfiskavimu Kaune vykusiam procese Lietuvos TSR Aukščiausiojo Teismo kolegijos 1962 m. spalio 4 d. nuosprendžiu nuteisti aštuoni, Vilniuje 1962 m. spalio 20 d. nuosprendžiu devyni asmenys.

Šio tyrimo objektas – du 1962 m. Lietuvoje įvykę baudžiamieji procesai, kuriuose teisti Vokietijos okupacijos metais veikusių policijos batalionų (1 (13) ir 2 (12)) nariai, kolaboravę su nacistiniais okupantais 1941–1944 m. laikotarpiu. Tyrimo tikslas – įvertinti nurodytus baudžiamuosius procesus teisėtumo (derėjimo su tuo metu sovietinės Lietuvos teritorijoje galiojusiais baudžiamaisiais įstatymais) aspektu. Siekiant šio tikslo, keliami tokie pagrindiniai uždaviniai: pristatyti tyrimo metodologiją, taip

¹ Straipsnis parengtas įgyvendinant projektą „Procesas, istorija, kalbos režimai: 1962 m. parodomųjų Kauno ir Vilniaus nacių talkininkų teismų kilmės ir poveikio rekonstrukcija ir interpretacija“, finansuojamą Lietuvos mokslo tarybos (projektas Nr. S-MIP-23-60).

² Iš šių autorių darbų matome, kad nėra visiško aiškumo ir dėl Lietuvos žmonių, tuo laikotarpiu dalyvavusių represijose prieš žydus, ir dėl už tai teisiškai nubautų asmenų skaičiaus. Viešuose Lietuvos valstybės atstovų pasisakymuose vartotos sąvokos „tik nedidelė lietuvių tautos dalis“, „saujelė“, „ne vienas šimtas lietuvių“, „nemažas skaičius“; skaičiai taip pat nurodyti skirtingi: 2–3 tūkstančiai, 8 tūkstančiai, 15 tūkstančių (Geleževičius, 2003, p. 41–43). Skelbiami ir skirtingi duomenys apie mirties bausmę už dalyvavimą žydų šaudyme nuteistus asmenis: įvardijama, kad buvo sušaudyta 219 nuteistųjų, teigiant, kad didžioji jų dalis (179) buvo sušaudyti 1944–1947 m.; kitame šaltinyje nurodoma, kad šiuo laikotarpiu buvo sušaudyti 257 žydų žudyme dalyvavę asmenys; rašoma, kad 1956–1969 m. laikotarpiu, į kurį patenka ir šioje publikacijoje tiriami procesai, už tokius veiksmus buvo nuteista dar 40 asmenų (Eidintas, 2001, p. 199; Geleževičius, 2003, p. 39).

pat paaiškinti ir sovietinių teismų veikimo tiriamu laikotarpiu ypatumus; pateikti baudžiamųjų įstatymų, galiojusių kolaboravimo veiksmų atlikimo ir bylų nagrinėjimo metu, analizę; įvertinti baudžiamųjų procesų teisėtumą teisiųjų veiksmų teisinio kvalifikavimo, teisiųjų teisės į gynybą ir baudmės individualizavimo aspektais. Bylose yra daug medžiagos apie 1941–1944 m. įvykdytas masines civilinių gyventojų, daugiausia – žydų, žudynes. Ši medžiaga yra sukrečianti, todėl sunku vertinti bylų duomenis racionaliai. Tačiau šioje publikacijoje pristatomu tyrimu siekiama kiek įmanoma atsiriboti nuo pačių teisiųjų veiksmų ir jų pasekmių moralinio ar bendro žmogiškojo vertinimo, koncentruojantis į sovietinėje Lietuvoje galiojusių baudžiamųjų įstatymų ir jų taikymo nurodytuose baudžiamuosiuose procesuose analizę³. Pagal tyrimo tikslą ir uždavinius pasirinkta straipsnio struktūra: pirmiausia apibrėžiamos bendrosios (doktrininės) tiriamų procesų vertinimo prielaidos, po to pristatomas veiksmų atlikimo metu ir tiriamuoju laikotarpiu galiojęs teisinis reguliavimas, galiausiai įvertinama, ar baudžiamuosiuose procesuose buvo laikytasi tuo metu galiojusių baudžiamųjų įstatymų reikalavimų.

Nurodyti baudžiamieji procesai yra verti tyrimo dėl kelių argumentų. Pirma, byloje teisti žmonės, kurie veikė pagal okupavusios valstybės – nacistinės Vokietijos atstovų nurodymus. Juos teisė kita okupantė – Sovietų Sąjunga, kartu su sąjungininkais laimėjusi Antrąjį pasaulinį karą. Taigi susiduriame su dviejų Lietuvą okupavusių valstybių teisinių sistemų kolizija, kurios tyrimas jau savaime reiškia iššūkį teisės mokslui; antra, tai buvo sudėtingi teisiniai atvejai teisės taikymo požiūriu – procesai sovietų okupuotoje Lietuvoje vyko 1962 m., teisiant batalionų dalyvius už veiksmus, kuriuos jie atliko 1941–1944 m., taigi praėjus itin ilgam laikotarpiui, todėl nustatyti tokiuose procesuose tiesą buvo tikrai sudėtinga. Atvejų sudėtingumą didina ir tai, kad šie procesai buvo vieni pirmųjų po Sovietų Sąjungoje įvykdytos baudžiamosios teisės reformos, turėjusios liberalizuoti baudžiamąją teisę ir grąžinti į ją kelis dešimtmečius nebetaikytus vakarietiški baudžiamajai teisei būdingus standartus – procesų tyrimas sudaro galimybę įvertinti, ar šie baudžiamosios teisės liberalizavimo tikslai buvo pasiekti, o jei pasiekti, ar buvo realizuoti tirtuose procesuose, kurie savo esme laikytini politiniais procesais; ketvirta, Lietuvoje ir šiandien susiduriame su poreikiu (ar ketinimais) vertinti praeityje atliktus veiksmus iš kitos (naujai sukurtos) teisinės sistemos perspektyvų, todėl tyrimas gali suteikti peno įžvalgoms, kiek ir kokiais atvejais būtent teisė gali būti laikoma tinkama praeities vertinimo forma⁴.

Straipsnyje pristatomi sovietiniu laikotarpiu vykę procesai, kuriuos vertinti iš šių dienų perspektyvos yra sudėtinga. Nėra paprasta pasiremti ir kažkokia konkrečia Vakarų mokslui būdinga sovietinės teisės tyrimo istoriografinė kryptimi, juo labiau kad jų yra daug ir įvairių – nuo radikalių ir itin nuosaikių⁵. Šiame tyrime atsiribota nuo radikalumo ir tyrimui artimomis laikomos H. J. Bermano (toliau – Bermanas) formuluotos įžvalgos. Nors šiam autoriui būdingos sunkiai paaiškinamos simpatijos sovietinei

³ Pažymėtina, kad tyrime nėra vertinami sovietinių teismų teisėjų veiksmai, jiems nagrinėjant politinio pobūdžio bylas – šis klausimas įdomus, ir teisės filosofijoje siūlomi skirtingi jo sprendimo variantai, tačiau tai neįeina į šio tyrimo apimtį.

⁴ Teisės filosofijoje, rašant apie teisės pasitelkimą vertinant praeitį, vartojama teisingumo kaip siekio sąvoka, derinant ją su įvairiais teisingumą apibūdinančiais terminais: istorinis, nugalėtojų, tranzitinis (pereinamasis), retroaktyvusis ir pan. Priklausomai nuo konteksto, šių teisingumą apibūdinančių sąvokų vartojimas gali lemti skirtingą reikšmę. Tranzitinio (pereinamojo) teisingumo kategorija nėra paplitusi lietuviškoje literatūroje, tačiau būtent ji laikytina labiausiai neutralia, neturinčia tokio iš anksto nuspėjamo reikšminio krūvio kaip nugalėtojų teisingumas (negatyvi konotacija) ar istorinis teisingumas (pozityvi konotacija).

⁵ Primintina, kad Vakarų moksle formavosi įvairios istoriografinės sovietmečio tyrimo kryptys. Istorikė D. Marcinkevičienė nurodė, kad anglosaksiškoje literatūroje ryškiomis laikytinos trys: totalitarinė (jos atstovai socializmą laikė totalitarine sistema, sukūrusia siurrealistinę visuomenę, kuri pasmerkta žūti kartu su režimu), revizionistinė (pripažįstamas tam tikras sovietinės sistemos progresas ir siekiama grąžinti į tyrimo lauką visuomenę, be kurios palaikymo režimas nebūtų išsilaikęs) ir postrevizionistinė (sovietmetis apibūdinamas kaip specifinė civilizacijos forma, kurioje randama ir teigiamų požymių (Marcinkevičienė, 2003). Z. Norkus skiria tris pagrindinius etinės teorijos tipus: komunizmo kaip totalitarizmo, komunizmo kaip kelio į modernybę ir komunistinio neotradicionalizmo (Norkus, 2007).

teisei (jau 1947 m. autorius sugebėjo įžvelgti tariamą Sovietų Sąjungos grįžimą į vakarietiškas ištakas ir siekį užbaigti neteisėtumo erą, kuri neva „neišvengiamai“ lydėjo pirmuosius revoliucijos etapus (Berman, 1947, p. 835–836), bet reikia pripažinti, kad jis gan anksti (XX a. penktajame šeštajame dešimtmėčiais) sugebėjo pakankamai taikliai suformuluoti pagrindinius sovietinės teisės požymius, pasak D. Sagatienės, įvardydamas ją paternalistine teise, apibūdindamas teisę kaip kolektyvinio, o ne individualaus intereso gynimo priemonę, disciplinuojančią visuomenę, ir teigdamas, kad ir nedemokratiniai režimai yra pajėgūs sukurti tokią teisės sistemą, kuri patenkintų valdomųjų subjektų teisingumo poreikius asmeniniuose, socialiniuose ir ekonominiuose santykiuose, tuo pačiu eliminuodama bet kokią prieštaravimą valdžiai (Sagatienė, 2013, p. 14). Tyrimo metu yra galimybė patikrinti, ar tokie požymiai atspindėjo ir tiriamuose baudžiamuosiuose procesuose, kurie, kaip minėta, buvo politiniai procesai (nes juose teisti asmenys, apkaltinti bene sunkiausiu valstybiniu nusikaltimu – valstybės išdavimu).

Pasisakant dėl problemos ištirimo laipsnio, pažymėtina, kad yra daug mokslo darbų, kuriuose analizuoti kolaboravimo su naciais procesai, vykę kitose valstybėse⁶, tačiau Lietuvos atvejų ištirimas vis dar tebėra fragmentiškas, ir daugiausia tuo užsiėmę istorikai (A. Bubnys, A. Eidintas, G. Malinauskaitė, J. Stončius, N. Šepetys)⁷ ar kitų sričių atstovai (pvz., politologas R. Geleževičius)⁸. Teisės požiūriu teismų veiklos ypatybės šiuo laikotarpiu ir bendrieji kolaboravimo klausimai tirti D. Sagatienės⁹, J. Žilinsko, G. Lastauskienės darbuose¹⁰, o konkrečiai šių dviejų sovietinėje žiniasklaidoje plačiai nuskambėjusių procesų teisinių prielaidų ir turinio teisininkai nėra nagrinėję.

Tyrimo metu buvo išanalizuota Lietuvos ypatingajame archyve esančių šių ir kitų, naudotų lyginti¹¹, baudžiamųjų bylų medžiaga, teisėjų, pirmininkavusių kolegijoms, asmeninės bylos, saugomos Lietuvos Aukščiausiojo Teismo archyve, ištirti sovietiniu laikotarpiu apie sovietinę baudžiamąją teisę rašiusių Vakarų teisės mokslininkų, lietuvių išeivių ir sovietinių autorių darbai¹², taip pat šiuolaikinių autorių tyrimai, susiję su nagrinėjamais klausimais¹³.

⁶ Bazyler, M. J. *et al.* (2010). Holocaust and Justice. Representation and Historiography of the Holocaust in Post-War Trials; Barusky, J., Brechtken, M., Buřha, W. (2019). Political and Transitional Justice in Germany, Poland and the Soviet Union from the 1930s to the 1950s.

⁷ Bubnys, A. (1998). Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944); Eidintas, A. (2001) Lietuvos žydų žudynių byla; Eidintas, A. (2002). Žydai, lietuviai ir holokaustas; Malinauskaitė, G. (2024). The Holocaust and Soviet War Crimes Trials in the Cold War Context; Stončius, J. Neapykantos ribos. Antisemitizmas Lietuvoje 1944–1990 metais (2022); Šepetys, N. (2023). Holokausto postsekuliarumas. Tarp kritikos ir supratimo.

⁸ Geleževičius, R. (2003). *Holokausto teisingumas ir restitucija Lietuvoje atkūrus nepriklausomybę*.

⁹ Sagatienė, D. (2021) Deconstruction of Soviet Deportations in Lithuania in the Context of the Genocide Convention. *International Criminal Law Review*, 1–21; Sagatienė, D. (2013). *Sovietiniai bendrosios kompetencijos teismai Lietuvoje 1940–1941 ir 1944–1953 metais*. Daktaro disertacija.

¹⁰ Žilinskas, J. (2002). Nusikaltimai žmoniškumui ir genocidas tarptautinėje teisėje ir Lietuvos Respublikos teisėje. Monografija; Žilinskas, J. (2001). Nusikaltimai žmoniškumui naujajame Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse. *Jurisprudencija*, 23 (15); Žilinskas, J. (2016) Vasilias vs. Lithuania: Battle lost in the war to come? *International Comparative Jurisprudence*, 2–2; Lastauskienė, G. (2021). Istorinio teisingumo bylų sprendimai: kaip lietuviai gynė savo „gentį“, *Teisė*, t. 121.

¹¹ Pagrindinė sovietinės Lietuvos byla, naudota lyginimui, – tai iš esmės analogiška, bet mažiau sovietinėje žiniasklaidoje nušviesta Meidaus ir kt. byla, 1964 m. (dvejais metais vėliau) išnagrinėta Klaipėdoje, kurioje už tėvynės išdavimą, pereinant į priešų pusę, taip pat teisti su nacių okupantais kolaboravę asmenys.

¹² Pagrindinis sovietinio baudžiamosios teisės mokslo šaltinis – konsoliduota baudžiamosios teisės doktrina, kurioje taip pat apibendrinama ir teismų praktika, išdėstyta penkiuose „Tarybinės baudžiamosios teisės kurso“ tomuose (atsakingsi redaktoriai N. A. Beliajev ir M. D. Šargorodskij), išleistuose 1968–1981 m.

¹³ Šio tyrimo kontekste reikšmingu laikytinas 2013 m. rusų mokslininko Levo Simkino (toliau – Simkinas) straipsnis „Mirties nuosprendis nepaisant įstatymo: slaptas nusikaltimų žmoniškumui 1962 m. teismas Kijeve“, kuriame tiriama tuo pačiu laiku Kijeve nagrinėta baudžiamoji byla, pasibaigusi mirties bausme nuteisiant dvylika asmenų už tėvynės išdavimą nacių okupacijos laikotarpiu. Šio autoriaus vertinimu, nurodyto proceso tyrimas paneigė Vakarų sovietologų išvadą, jog Sovietų Sąjungoje politinėse bylose buvo laikomasi reformuotos sovietinės baudžiamosios teisės nuostatų.

Tyrimė vyraavo tokie tyrimo metodai: dokumentų analizės (analizuota baudžiamųjų bylų medžiaga ir byloje taikytų teisės aktų tekstai), lyginamasis (procesų teisėtumas vertintas baudžiamųjų įstatymų taikymą gretinant su sovietine ir Vakarų teisės doktrina; tirti procesai lyginti su labai panašiu, tačiau mažiau spaudoje nušviestu ir vėliau įvykusių procesu), sisteminis (tiriami teisminiai procesai analizuoti kaip socialinės ir ideologinės tikrovės dalis ir pasireiškimo forma; procesų analizė atlikta valstybėje galiojusius įstatymus aiškinant teisės doktrinos ir teismų praktikos kontekste), istorinis (pasitelkiami istorikų tyrimai ir istorinė tyrimų metodologija).

1. Bendrosios (doktrininės) baudžiamųjų procesų vertinimo prielaidos

Siekiant tyrimo tikslo, tikslinga išgryninti metodologines prielaidas, taikytinas tiriant pasirinktus baudžiamuosius procesus. Reikšmingais laikytini du prieigos aspektai: a) kadangi tiriami sovietiniai baudžiamieji procesai, kuriuose nuosprendžius priėmė teismai, svarbu paaiškinti (priminti), kokios ypatybės buvo būdingos sovietiniams teismams; b) šio tyrimo kontekste prasminga trumpai pristatyti, kokios praeities, siejamos ir su režimų pasikeitimais, vertinimo galimybės (ir alternatyvos) išskiriamos filosofinėje ir teisinėje literatūroje.

1.1. Sovietinių teismų veikimo ypatybės

Šiame tyrime vertinti baudžiamieji procesai, kuriuose po teismo nagrinėjimo visiems teisiamiesiems buvo skirta mirties bausmė, todėl prisiminti, kokios buvo sovietinių teisėjų veikimo ypatybės. Jau minėto Bermanno suformuluotos įžvalgos apie sovietinės baudžiamosios teisės sistemos veikimo modelį taikytinos ir teismų veiklai apibūdinti. Jo vertinimu, sovietinei baudžiamajai teisei buvo būdingi šie bruožai: didelis partinės kontrolės vaidmuo (teisiniai procesai orientuojami į partijos tikslų įgyvendinimą); detalus proceso reguliavimas (kuris realybėje galėjo būti interpretuojamas laisvai, jei tai buvo būtina siekiant politinių tikslų); įtariamų ir teisiamų asmenų procesinių teisių (taip pat ir teisės į gynybą) ribojimas renkant įrodymus ir teikiant argumentus; proceso greitumas – baudžiamosios bylos nagrinėjamos labai greitai, siekiant, kad laikas iki nuosprendžio būtų kuo trumpesnis, šiuo laikotarpiu kryptingai formuojant visuomenės nuomonę; viešai deklaruoti baudžiamosios atsakomybės principai taikomi su išlygomis, priklausomai nuo politinės situacijos ir konkrečių bylos aplinkybių (Berman, 1966). D. Sagatienės (toliau – Sagatienė) disertacijoje, kurioje analizuota sovietinių teismų veikla 1944–1953 m., pagrįstai priminta, kad sovietinėje ideologijoje ir filosofijoje buvo atsisakyta klasikinio valdžių padalijimo principo ir imta taikyti sovietinių ideologų sukurtą vadinamąją valdžių vienybės doktriną, pagal kurią sovietinė valstybė esanti pašaukta atlikti specialią misiją, ir todėl visos valstybinės įstaigos privalančios veikti išvien, Komunistų partijos vadovaujamos (Sagatienė, 2013, p. 114).

Nors sovietinėse konstitucijose ir buvo įrašytas teisėjų nepriklausomumo principas (1940 m. Lietuvos TSR Konstitucijos 85 straipsnyje skelbta, kad teisėjai yra nepriklausomi ir klauso tik įstatymo), tačiau teisėjo nepriklausomumo principas Sovietų Sąjungoje buvo suprantamas specifškai. Viena vertus, sovietiniu laikotarpiu leidiniuose buvo teigiama, kad „Konstitucijų ir įstatymo pavesta teismui konkrečiose bylose daryti sprendimus ir nuosprendžius savarankiškai, nepriklausant nuo valdžios ir valdymo organų, ir klausant tik įstatymų“ (Bulavas, 1968, p. 20). Antra vertus, teisėjų nepriklausomumas nereiškė jų nepriklausomumo nuo valstybės, nes teismai buvo laikomi viena iš valstybės institucijų, turėjusių vykdyti partijos formuojamą politiką ir realizuoti sovietinės visuomenės¹⁴ valią,

¹⁴ Sovietinę visuomenę buvo įprasta vadinti liaudimi. Šio tyrimo kontekste pažymėtina, kad ta pati sąvoka buvo skirta ir teismams apibūdinti – bylas sprendė liaudies teisėjai kartu su liaudies tarėjais.

išreikštą įstatymuose ir Komunistų partijos nurodymuose (Sagatienė, 2013, p. 76). Intensyvią teismų kontrolę vykdė įvairios Komunistų partijos struktūros grandys. Deklaruota, jog partinės organizacijos teismų tiesiogiai nekontroliuoja, tačiau visgi neslepiama, kad, kaip teigia Sagatienės cituotas sovietinis teisininkas ir visuomenės veikėjas T. M. Šamba, šios organizacijos ėmėsi „atitinkamiems partiniams organams laiku pranešti apie viso teismo ar atskirų darbuotojų, nepriklausomai nuo užimamų pareigų, veiklos trūkumus“ (Sagatienė, 2013, p. 105). Didžioji dauguma teisėjų buvo Komunistų partijos nariai¹⁵ – ne tik teisėjo karjera, bet ir tapimo teisėju galimybė priklausė nuo to, ar to siekiančius žmones palaiko partijos elitas. Teisėjai turėjo nuolat „įrodinėti lojalumą komunistų partijai“ (Sagatienė, 2013, p. 105). Todėl teisėjai, spręsdami bylas, privalėjo vadovautis ne tik savo vidiniu įsitikinimu, pagrįstu byloje surinktais įrodymais, bet ir paisyti pagrindinių Komunistų partijos nurodymų apie vieno ar kito nusikaltimo svarbą (ką, kaip minėta, pažymėjo ir Bermanas).

Teisėjų veiklos kontrolė taip pat buvo vykdoma panaudojant teisėjų rinkimus, kuriuos organizavo partijos tiesiogiai kontroliuojami vykdomosios valdžios organai – vykdomieji komitetai, užtikrindavę, kad teisėjas, kurio kandidatūrai pritarta partijoje, tikrai bus išrinktas¹⁶. Didelę įtaką teismų veiklai turėjo prokuratūra, kuri atliko ir tokias funkcijas, kurios gali būti laikomos tam tikra teismų sprendimų teisėtumo kontrolės forma (pvz., prokurorai turėjo teisę protestuoti teismų sprendimus). Tiriamuoju laikotarpiu LTSR Aukščiausiasis Teismas vykdė ne tik žemesnės instancijos teismų sprendimų teisėtumo, bet ir organizacinę kontrolę (pvz., Prezidiumo nariai galėjo iškelti teisėjams drausmines bylas, jei teisėjas skiria per švelnias sankcijas baudžiamosiose bylose)¹⁷. Beje, teisėjai buvo priklausomi ir nuo teismo primininko, net ir Aukščiausiajame Teisme – nors LTSR Aukščiausiojo Teismo teisėjus skyrė LTSR Aukščiausioji Taryba, tačiau buvo galimas jų skatinimas, premijavimas, įvairių lengvatų (pvz., kelialapių į kurortus) teikimas, ir tai tiesiogiai priklausė nuo teismo pirmininko valios¹⁸.

Taigi sovietiniu laikotarpiu teisėjo nepriklausomumo principo turinys buvo aiškinamas iš esmės kitaip, negu mums įprasta šiandien – formaliai buvo deklaruojama, kad niekas negali kištis į konkrečias teisėjų nagrinėjamas bylas¹⁹, tačiau realiai (iš tikrųjų) išimtinai nuo Komunistų partijos ir sovietinės vykdomosios valdžios vadovų priklausė, ar asmuo taps teisėju ir kokia bus teisėjo karjera. Svarbu suvokti, kad lojalumas režimui nebuvo nuostata, kurią teisėjas galėjo rinktis arba nesirinkti – tik lojalūs santvarkai žmonės galėjo būti teisėjai. Visa teismų sistema veikė kaip valstybinio institucinio aparato dalis, kurios sprendimus lėmė ne tik teisės aktai, bet ir Komunistų partijos elito bei kitų sovietinio okupacinio režimo grandžių formuojamas požiūris į tiriamus nusikaltimus, teisiamųjų asmenų veikų kvalifikavimą ir kitokius konkrečiam teisiniui procesui keliamus tikslus (politinius, ideologinius, propagandinius). Savaiame nereiškia, kad visų sovietiniu laikotarpiu išnagrinėtų bylų teisingumas

¹⁵ 1951 m. nepartinių liaudies teisėjų buvo keturiolika iš aštuoniasdešimt penkių, iš dvidešimt devynių sričių teismų teisėjų nepartiniai buvo du, iš penkiolikos Aukščiausiojo Teismo teisėjų nepartinis buvo vienas. Palyginti, advokatūroje – 1951 m. iš šimto trisdešimt aštuonių advokatų nepartinių buvo šimtas du (Bulavas, 1968, p. 39).

¹⁶ Teisėjai iš esmės buvo skiriami, ir rinkimų terminas gali būti vartojamas tik sąlygiškai (rinkimų metu niekada nebuvo renkami iš dviejų kandidatų). Duomenys apie vadinamųjų rinkimų rezultatus rodo, kad rezultatai būdavo tokie, kokių reikia valdantiems ir partinei organizacijai (nėra duomenų, kad kažkoks asmuo nebūtų išrinktas; skelbiama, kad rinkimuose dalyvauja beveik šimtas procentų įregistruotų rinkėjų ir pan.).

¹⁷ Pažymėtina, kad 1956 m. buvo panaikinta TSRS Teisingumo ministerija, o 1959 m. panaikinta LTSR Teisingumo ministerija ir vietoje jos įsteigta Juridinė komisija prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos. Lietuvos TSR organizacinis vadovavimas teismams buvo perduotas Aukščiausiajam Teismui. TSRS Teisingumo ministerija vėl atkurta 1966 m., LTSR Teisingumo ministerija – 1970 m.

¹⁸ Sovietinėje teisinėje sistemoje aktyviai veikė ir saugumo organai – ir kaip ikiteisminį tyrimą tam tikrose bylose atliekanti institucija, ir kaip represinė, įvairius procesus prižiūrinti ir koordinuojanti struktūra.

¹⁹ Yra duomenų, kad bandymų kištis į konkrečių bylų sprendimus, dažniausiai iš Komunistų partijos atstovų pusės, buvo (Sagatienė, 2013, p. 160).

turėtų būti kvestionuojamas *a priori*, bet toks sovietinių teismų veikimo ypatumas, kai konkrečiame teisiniame procese galėjo buvo svarbus ne tik teisiamų asmenų veiksmų pobūdis, bet ir politinis ar ideologinis šios veikos vertinimo kontekstas, kurį formuoja vadovaujantys Komunistų partijos ir sovietinio režimo atstovai, turi būti turimas galvoje, vertinant teismų sprendimus, ypač, kai tai sprendimai, priimti politinėse bylose, kokiomis neabejotinai laikytinos bylos dėl tėvynės išdavimo (vadinamosios penkiasdešimt aštuntojo straipsnio bylos) ar kitų valstybinių nusikaltimų.

1.2. Dėl kolaboravimo bylose taikytinos teisės

Tiriamuose baudžiamuosiuose procesuose žmonės buvo teisti už padėjimą nacistinei Vokietijai. Vokietija, pralaimėjusi Antrąjį pasaulinį karą, pati susidūrė su poreikiu vertinti įvairias kolaboravimo su naciais formas (pvz., režimo informatorių veiksmus). To meto Vokietijos baudžiamieji įstatymai tiesiogiai atsakymo į šį klausimą nedavė, todėl jo buvo ieškoma teisės doktrinoje – autoritetingų teisės mokslininkų darbuose. Bene ryškiausia įtaką Vokietijos teismams šiuo aspektu padarė G. Radbruch (toliau – Radbruchas)²⁰. Jis suformulavo tam tikrus postulatus, kurie buvo pavadinti Radbrucho formule ir kuriuos tiesiogiai taikė Vokietijos teismai spręsdami bylas dėl karo metu Vokietijoje padarytų nusikaltimų (Zajadło (red.), 2008, p. 21). Šio tyrimo kontekste svarbios Radbrucho nuostatos, pagal kurias konfliktą tarp dviejų teisinių vertybių – teisingumo (*Gerechtigkeit*) ir teisinio tikrumo (*Rechtssicherheit*) – reikia spręsti tokiu būdu, kad įstatyminė teisė, garantuota įstatymų leidėjo ir valstybės valdžios, turėtų pirmumą net ir tada, kai savo turiniu nėra teisinga, nebent tas įstatyminės teisės ir teisingumo priešingumas pasiekia tokį nepakeliamą mastą (*unerträgliches Maß*), kad įstatymas kaip „neteisinga teisė“ turi nusileisti teisingumui. Taip pat Radbruchas pažymėjo, kad tais atvejais, kai kuriant įstatymus apskritai nėra siekiama teisingumo ir kai lygybė apskritai yra paneigiama, sunku kalbėti, kad įstatymas įtvirtina neteisingą teisę, nes tokiu atveju įstatymas apskritai praranda teisinę prigimtį²¹. Būtent „nepakeliamo masto“ neteisingumą Radbruchas ir matė Vokietijoje nacių valdymo laiku. Šio tyrėjo padarytose išvadose nebuvo kokių nors itin naujų, iki tol teisės filosofijai nežinotų tiesų, tačiau jo autoritetas Vokietijoje ir išvadų išsakymo laikas (tuo metu, kai Vokietijos teismams skubiai reikėjo spręsti, ką daryti) padidino išvadų reikšmę – Radbrucho teiginiai transformavosi į konkrečių teismų sprendimų argumentus, pokarinės Vokietijos teismams nurodant, kad tam tikri veiksmai nederėjo su „švaria sąžine ir visų normalių žmonių teisingumo jausmu“ (Zajadło (red.), 2008, p. 21) – tokia formuluotė primena prigimtinės teisės doktrinoms būdingus argumentus. Radbrucho teiginiai teisės literatūroje vėl buvo prisiminti praėjusio amžiaus šeštajame dešimtmetyje – tik jau kitame kultūriniame kontekste, kaip dviejų žinomų teisininkų – H. L. A. Harto (toliau – Hartas) ir L. L. Fullerio (toliau – Fulleris) diskusija²². Būtent Fullerio leidinyje „Teisės moralumas“ buvo išskirtos pagrindinės galimos žmonių kolaboravimo su tam tikru režimu vertinimo alternatyvos, kurias galėtume perteikti taip²³: pirmoji, valstybė į kolaborantų su režimu elgesį gali niekaip nereaguoti, todėl, kad (a) tie žmonės

²⁰ Ypač žinomi tapo jo du po karo pasirodę straipsniai: „Penkios minutės teisės filosofijos“ (Radbruch, 1946) ir „Įstatyminė teisė ir viršįstatyminė teisė“ (Radbruch, 2011).

²¹ Trečioje formulės tezėje nurodoma, kad įsigalėjęs teisinis pozityvizmas, pagal kurį įstatymo visada privalu laikytis, Vokietijos teisininkus pavertė bejėgiais prieš savavališko ir nusikalstamo turinio įstatymus.

²² 1958 m. Harvardo leidinyje „Harvard Law Review“ pasirodė du straipsniai: Harto „Pozityvizmas ir teisės bei moralės atskyrimas“ ir Fullerio „Pozityvizmas ir ištikimybė teisei – atsakymas profesorui Hartui“. Abu autoriai vėliau plėtojo savo mintis knygoje – Hartas 1961 m. išleido „Teisės sampratą“, o Fulleris savo atsaką pateikė 1964 m. „Teisės moralume“.

²³ Reikia pažymėti, kad Fulleris analizavo režimo informatorių – vadinamųjų skundikų atsakomybę, nuvertus režimą, klausimus. Bet laikytina, kad galimos valstybės reakcijos į praeityje žmonių atliktus veiksmus, pasikeitus santvarkoms (ar režimui), modeliai yra tokie pat (arba bent jau labai panašūs).

vykdė tuometinius įstatymus ar todėl, kad (b) tuo metu teisė, buvo apskritai nustojusi egzistuoti; antroji alternatyva – reikėtų patraukti asmenis atsakomybėn tik tam tikrais ir visiškai aiškiais atvejais, kai jie „piktybiškai“ kolaboravo, taikyti jiems veiksmų atlikimo metu galiojusius įstatymus, juos specifiskai interpretuojant (režimo kontekste); trečioji – siūlytina priimti retroaktyviai taikomą specialųjį įstatymą, kuriame, be kita ko, būtų apibrėžta ir piktybiškumo sąvoka, šiame įstatyme įtvirtinti, kam jis taikomas ir kokios sankcijos skiriamos; ketvirtoji alternatyva – palikti kolaborantų klausimą spręsti žmonių „teismams“, tokiu būdu išvengiant teisinės sistemos „susitepimo“, kas neabejotinai jai gresia tiek vertinant kiekvieną atvejį individualiai pagal veiksmų padarymo metu (veikiant režimui) galiojusius įstatymus, tiek priimant retroaktyviai veikiančią specialųjį įstatymą (Fuller, 1964)²⁴. Taigi, jei valstybė renkasi ankstesnio režimo kolaborantų baudžiamojo persekiojimo kelią, jų veiksmai gali būti kvalifikuojami arba pagal kolaboravimo metu galiojusius įstatymus (toks pasirinkimas sukurtų prielaidas įgyvendinti Radbrucho siūlymą vertinti tuometinius įstatymus iš bendros žmogiškosios moralės pozicijų), arba valstybė tokiems veiksams vertinti sukuria specialų, retroaktyviai veikiančią įstatymą (tokiam sprendimui pritarimą reiškė ir Hartas, ir Fulleris, beje, ir pats Radbruchas²⁵).

Šiandieninėje mokslineje literatūroje taip pat tiriamos situacijos, kai keičiantis režimams (pereinant iš karo būsenos į taiką ar iš autoritarinio režimo į demokratinį) iškyla poreikis įvertinti praeitį. Autoriai, tiriantys tranzitinio (pereinamojo) teisingumo realizavimo modelius, atkreipia dėmesį į galimą jų įvairovę – valstybė gali rinktis „storo brūkšnio“ modelį ir nepersekioti (*de facto* ar *de jure*) asmenų, padariusių tam tikrus veiksmus esant kitam režimui; taip pat valstybė gali orientuotis į teisinį (baudžiamąjį ar administracinį) su ankstesniu režimu bendradarbiavusių žmonių persekiojimą (pasirinkus administracinį – uždrausti tokiems asmenims eiti tam tikras pareigas) ir (arba) skirti savo išteklius, siekiant kompensuoti nuo ankstesnio režimo nukentėjusių asmenų patirtus praradimus, ir (arba) steigti tiesos nustatymo komisijas, bandant išsiaiškinti bendradarbiavusius su ankstesniu režimu asmenis ir supažindinti su išvadomis visuomenę, etc. (Krotoszyński, 2017, p. 302–320).

Jeigu valstybėje pasirenkama praeitį vertinti teisinio persekiojimo priemonėmis, tokios bylos visada reiškia sunkius teisinius atvejus, nes tenka tirti asmenų veiksmus, kurie tuo laikotarpiu, kai buvo padaryti, laikyti teisėtais (ar bent jau nelaikyti akivaizdžiai teisei priešingais ar nusikalstamais, pvz., tuo pagrindu, kad tokie asmenys veikė karinėse ar policijos struktūrose ir vykdė įsakymus). Tokiuose procesuose visada kils klausimas, ar nebuvo pažeistas *Nullum crimen, nulla poena sine lege poenali anteriori* principas, laikomas vienu iš pamatinių teisės imperatyvų – grėsmė šiam principui iškyla tiek tada, kai pasirenkama taikyti veiksmų atlikimo metu galiojusį ir režimo kontekste interpretuojamą, tiek ir naujai sukurtą ir retroaktyviai veikiančią įstatymą.

²⁴ Dėl istorinių peripetijų Lietuva ne kartą yra susidūrusi su tranzitinio (pereinamojo) teisingumo bylomis ir bandymais (sėkmingesniais ar mažiau sėkmingais) jas spręsti. 1990 m. atkūrus Lietuvos Respublikos nepriklausomybę, prasidėjo teisėkūros procesai, susiję su sovietų okupantams talkinusių asmenų, persekiojusių ginkluoto pasipriešinimo okupantams dalyvių, elgesio vertinimu. Nuo veiksmų atlikimo sovietų okupacijos metu iki veiksmų teisinio vertinimo, Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, praėjo itin ilgas laiko tarpas. Teisinių prielaidų tokius asmenis nubausti buvo ieškoma atsakomybės už genocidą institutu baudžiamajame įstatyme sukūrimu, grįžtamojo veikimo tokiame įstatymui suteikimu ir įstatyminės nuostatos dėl patraukimo baudžiamajon atsakomybėn senaties tokiems atvejams netaikymo sukūrimu. Taigi Lietuvoje buvo pasirinktas pozityvistinis veikimo būdas – specialaus retroaktyviai veikiančio įstatymo sukūrimas, susijant tokio įstatymo galiojimą su tarptautine teise (Lastauskienė, 2021).

²⁵ Teisės literatūroje pagrįstai pažymima, kad ir Radbruchas savo darbe „Die Erneuerung des Rechts“ (1946) pritarė retroaktyviai veikiančiam įstatymui kaip galimai praeities įvykių teisinio vertinimo formai, esant ekstremaliai situacijai, pvz., kai reikia įvertinti nacių veiksmų neteisėtumą, pabrėždamas, kad jo pasiūlyta formulė, nepaisant jos sukeliamų moralinių dilemų, leidžia išspręsti bylas, kai tai padaryti reikia greitai, dar nesant naujai priimto įstatymo (Zajadlo (red.), 2008, p. 26).

2. Teisinės tiriamų baudžiamųjų procesų vertinimo prielaidos

2.1. Taikytinos teisės klausimas

Šiam tyrimui svarbia aplinkybe laikytina tai, kad 1940 m. gruodžio 1 d., Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, buvo įvestas 1926 m. Rusijos Federacijos baudžiamasis kodeksas (toliau – RF BK)²⁶ ir nutrauktas Lietuvos valstybės baudžiamųjų įstatymų galiojimas ir taikymas. Įvestoje sovietinėje baudžiamojoje teisėje neveikė tie principai, kurie prieš sovietų okupaciją buvo įtvirtinti Lietuvos baudžiamojoje teisėje, tokie kaip *nullum crimen, nulla poena sine lege*, kaltojo asmeninės atsakomybės, baudžiamųjų įstatymų negaliojimo atgal, bausmės griežtumo atitikimo nusikalstamos veikos pavojingumui, visų lygybės prieš įstatymą, nekaltumo prezumpcijos. Įsigalioję sovietiniai baudžiamieji įstatymai pasižymėjo ypatingu sankcijų griežtumu – iki okupacijos Lietuvoje jau buvo diskutuojama apie mirties bausmės panaikinimą, ji buvo skiriama retai, ją paskyrus – įvykdoma dar rečiau, o RF BK net 43 iš 243 straipsnių buvo numatyta galimybė taikyti mirties bausmę (Sagatienė, 2013, p. 35–38)²⁷.

Tiriamuose baudžiamuosiuose procesuose buvo vertinami teisiamųjų veiksmai, atlikti 1941–1944 metais, kai sovietinę Lietuvos okupaciją pakeitė nacistinės Vokietijos okupacija. Nėra paprasta tiksliai apibrėžti, kokia teisės sistema tuo metu veikė Lietuvoje, nes tai buvo chaotiškas ir, beje, šiuolaikinių teisės istorikų tik fragmentiškai nagrinėtas laikotarpis. 1941 m. birželio mėn. Lietuvoje kilo ginkluotas sukilimas prieš sovietų okupaciją. Sukilėliams užėmus strategines įstaigas, L. Prapuolenis paskelbė apie Nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimą 1938 m. Konstitucijoje įtvirtintais pagrindais ir Lietuvos laikinosios Vyriausybės sudarymą. 1941 m. liepos 2 d. Laikinojo Lietuvos Ministrų kabineto nutarimu buvo panaikinti sovietinės okupacijos metu Lietuvoje įvesti įstatymai, tarp jų ir LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1940 m. lapkričio 30 d. įsakas „Dėl laikinojo taikymo RTFSR baudžiamųjų, civilinių ir darbo įstatymų Lietuvos TSR teritorijoje“, ir nurodyta, kad atkuriami Lietuvos Respublikos įstatymai, galioję iki 1940 m. birželio 15 d. (Andriulis *et al.*, 2002, p. 460–461).

Nepaisant Laikinosios Vyriausybės pastangų, nepriklausomybė *de facto* nebuvo atkurta (žr. Griškevič *et al.*, 2016, p. 228) – kaip žinoma, nacistinė Vokietija nesutiko suteikti Lietuvai nepriklausomybę, ir Lietuva tapo viena iš keturių Rytų krašto (*Ostland*) generalinių sričių. Lietuvos įstatymai buvo palikti galioti teismų ir administracijos srityse. Iš jurisdikcijos išskirtos dvi gyventojų grupės – vokiečiai ir žydai. Potvarkyje dėl laikinojo krašto teismo įstaigų teisingumo darbo vykdymo Lietuvos generalinėje srityje rašoma: „Žydai, žydiškieji mišruoliai, asmenys, susituokę su žydaus arba turį genčių žydų, yra išskirti iš visų krašto teisingumo darbo sričių“ (Andriulis *et al.*, 2002, p. 461). 1942 m. liepos 15 d. generalinis komisaras A. von. Rentelnas išleido potvarkį dėl veikiančios teisės ir dėl sprendimų sutvarkymo Lietuvos generalinėje srityje. Iš esmės juo okupacinė valdžia patvirtino, kad turi būti taikomi iki 1940 m. birželio 15 d. galioję nepriklausomos Lietuvos teisės aktai, kurie neprieštarauja vokiečių administracijos nuostatomis ir nėra pakeisti po 1941 m. birželio 21 d. Greta vietinių teismų, buvo įvesti ir vokiečių teismai²⁸. Šie teismai sprendė Vokietijos piliečių, vokiečių tautybės asmenų bylas, taip pat vietos gyventojų civilines ir baudžiamąsias bylas, jei jos, prokuroro vertinimu, buvo susiję su Vokietijos

²⁶ Tai padarė Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, gavęs TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sutikimą.

²⁷ Po karo (1947 m.), norint Vakarams pademonstruoti sovietinio režimo tariamo demokratėjimo požymius, mirties bausmė Sovietų Sąjungoje panaikinta, vietoje jos skiriant laisvės atėmimą 25 metams, tačiau 1950 metais mirties bausmės taikymas grąžintas.

²⁸ Vokiečių teismas įsteigtas prie generalinio komisaro Kaune, turėjo skyrius Vilniuje ir Šiauliuose. Šis teismas turėjo aukštesnę instanciją Rygoje – Vokiečių vyriausiąjį teismą. Prie Vokiečių teismo buvo įsteigtas Ypatingasis teismas, sprendęs baudžiamąsias bylas, kurias perduodavo prokuroras (Andriulis *et al.*, 2002, p. 463).

interesai. 1942 m. įsteigiamas Karo teismas, kurio jurisdikcija netaikyta Reicho piliečiams ir vokiečių tautybės asmenims (Andriulis *et al.*, 2002, p. 462–463).

Taigi fašistinės Vokietijos okupacijos metu, kai buvo atlikti ir tiriamuose baudžiamuosiuose procesuose vertinti asmenų veiksmai, Lietuvos teritorijoje teisė veikė kaip sudėtinga pliuralistinė sistema, ir taikytinos teisės klausimas buvo sprendžiamas, atsižvelgiant į vertinamą atvejį. Šio tyrimo kontekste svarbūs du momentai. Pirmia, buvo sukurtos prielaidos teisinį reguliavimą vykdyti administraciniais okupacinės valdžios nurodymais (jiems visose situacijose suteikiant viršenybę)²⁹. Antra, žmogaus tautybės pagrindu buvo sukurta diskriminacinė teisinė sistema – kaip anai, vokiečių tautybės asmenys išskirti iš bendrojo reguliavimo, suteikiant jiems išimtinio vertinimo privilegiją³⁰, o žydai tiesiog eliminuoti iš teisės subjektų rato, atimant jiems galimybę remtis ir gintis teisinėmis priemonėmis.

1944 m. liepos – spalio mėnesiais sovietų ginkluotosios pajėgos užėmė didžiąją dalį Lietuvos teritorijos, ir taip prasidėjo antroji sovietinė okupacija. Reokupuotoje teritorijoje atkurtas Lietuvos TSR Konstitucijos ir kitų teisės aktų galiojimas ir anksčiau veikusios sovietinės valstybės institucijos (Andriulis *et al.*, 2002, p. 465).

2.2. Tiriamuose procesuose taikyti baudžiamieji įstatymai

Sovietinių baudžiamųjų įstatymų, kaip minėta, ignoravusių Vakarų teisėje įprastus baudžiamosios teisės principus, pokyčiai sovietų okupuotoje Lietuvoje, kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje, galėjo prasidėti tik pasibaigus Stalino valdymui³¹. Būtent XX a. šeštajame dešimtmetyje Sovietų Sąjunga, matyt, ir dėl to, kad patyrė Vakarų spaudimą, ėmėsi baudžiamosios teisės pertvarkos – lietuvių išeivių teisininkai pažymėjo jau minėto Harvardo universiteto teisės profesoriaus Bermanno 1955 m. vizitą į Maskvą, kurio metu jis neva buvęs patikintas, kad Sovietų Sąjunga planuoja modernizuoti baudžiamosios teisės sistemą (Šapoka, 2011, p. 460). 1957 m. vasario 11 d., pakeitus SSRS Konstitucijos 14 straipsnį, numatyta galimybė sąjunginėms respublikoms turėti savo baudžiamuosius kodeksus, taip pradedant sovietinės baudžiamosios teisės reformą, pasibaigusią 1961 metais. 1958 m. gruodžio 25 d. TSRS Aukščiausioji Taryba priėmė du šiam tyrimui svarbius įstatymus: TSRS ir sąjunginių respublikų baudžiamųjų įstatymų pagrindus (toliau – 1958 m. Pagrindai), kurie nustatė pamatines, visai Sovietų Sąjungai privalomas baudžiamosios teisės nuostatas ir respublikų, taip pat ir sovietinės Lietuvos, baudžiamosios politikos ribas (Maksimaitis *et al.*, 2011, p. 100–101), ir Įstatymą dėl baudžiamosios atsakomybės už valstybinius nusikaltimus (toliau – 1958 m. Įstatymas).

1958 m. Pagrindai neabejotinai reiškė sovietinės baudžiamosios teisės pažangą. Šis teisės aktas įtvirtino nuostatą, kad veika yra baudžiama pagal jos padarymo metu galiojusį baudžiamąjį įstatymą ir eksplicitiškai uždraudė retroaktyvų teisės aktų, naujai nustatančių veikos baudžiamumą ar griežtinančių

²⁹ Tokio akto pavyzdys galėtų būti 1941 m. rugpjūčio mėn. slapto Policijos departamento Aplinkraštis, kuris buvo išsiuntinėtas apskričių viršininkams ir jame nurodyta sulaikyti visus žydų tautybės vyrus nuo 15 metų ir tas moteris, kurios pasižymėjo bolševikine veikla, šio dokumento pagrindu visoje Lietuvoje buvo vykdomas žydų sulaikymas (veikla (Erslovaitė, Rukšėnas, 1965, p. 109).

³⁰ Tokią išvadą daro ir Lietuvos teisės istorikai, nurodymai, kad vokiečių teismų įvedimas okupuotame krašte, jų laikymas svarbesniais, vokiečių tautybės asmenų sureikšminimas ir iškėlimas virš kitų gyventojų rodė rasinį ir diskriminacinį teisinės sistemos Lietuvoje pobūdį (Andriulis *et al.*, 2002, p. 464).

³¹ TSRS AT Prezidiumo 1955 m. rugsėjo 17 d. įsaku buvo paskelbta amnestija asmenims, kurie 1941–1945 m. „dėl baidumo ar nesąmoningumo“ buvo įtraukti į bendradarbiavimą su nacistine Vokietija, numatant išlaisvinti iš įkalinimo vietų asmenis, nuteistus iki 10 metų laisvės atėmimo už Antrojo pasaulinio karo metu 1941–1945 m. padarytus nusikaltimus, numatytus RF BK 58-1, 58-3, 58-4, 58-6, 58-10, 58-12 straipsniuose ir atitinkamuose kitų sąjunginių respublikų baudžiamųjų kodeksų straipsniuose, ir sumažinti per pusę teismo paskirtą bausmę asmenims, nuteistiems už nusikaltimus, išvardytus pirmame šio įsako straipsnyje, jei bausmė viršija 10 metų.

baudžiamąją atsakomybę, taikymą. Buvo įtvirtinta taisyklė, kad atgal galioja tik veikos baudžiamumą naikinantys arba baudžiamąją atsakomybę švelninantys baudžiamieji įstatymai. Pagrinduose įtvirtintas maksimalus dešimties metų patraukimo baudžiamojon atsakomybėn senaties terminas tuo atveju, jei asmuo nesislapsto, ir nuostata, kad asmuo negali būti traukiamas baudžiamojon atsakomybėn, jeigu nuo to laiko, kai jis padarė nusikaltimą, praėjo penkiolika metų ir senatis nenutrūko dėl padaryto naujo nusikaltimo.

Tokios pat pozicijos laikytasi ir tarp teisės mokslininkų. Sovietiniu laikotarpiu išleistoje lietuviškoje teisės literatūroje teigiama, kad tik įstatymo, panaikinančio veikos baudžiamumą arba sušvelninančio bausmę, galiojimas atgal atitinka socialistinio humaniškumo ir bausmės tikslus, pabrėžiama, kad baudžiamasis įstatymas turi išpėjamąjį pobūdį, todėl įstatymas, kurio nebuvo veiksmų atlikimo metu, tokio poveikio neturi ir todėl negali galioti (Apanavičius et al., 1972, p. 50–53). Autoritetingoje sovietinės teisės doktrinoje, tiesa, paminima kai kurių autorių nuomonė, kad turi būti galimybė bylose retroaktyviai taikyti ir įstatymą, nustatantį arba griežtinantį baudžiamąją atsakomybę tais retais atvejais, kai veika yra ypač pavojinga visuomenei arba itin paplitusi³². Bet kaip dominuojanti pateikiama baudžiamosios teisės autoritetų nuomonė, kurioje pripažįstama, kad Sovietų Sąjungoje yra buvę atvejų, kai teismai taikė baudžiamąją atsakomybę retroaktyviai, bet pažymima, kad tuo metu įstatymuose nebuvo tiesiogiai išreikšto draudimo taip veikti, kas ir buvo padaryta 1958 m. Pagrinduose (Beliajev et al., 1 t., p. 119–121).

1958 m. Pagrinduose taip pat buvo įtvirtinta šiam tyrimui svarbi teisinė nuostata, susijusi su patraukimo atsakomybėn senatimi, nurodant, kad klausimą dėl senaties taikymo asmeniui, padariusiam nusikaltimą, už kurį pagal įstatymą gali būti skiriama mirties bausmė, sprendžia teismas, jeigu teismas nepripažįsta galimybės taikyti senatį, mirties bausmė negali būti skiriama, ir tokiu atveju ji pakeičiama laisvės atėmimu. Kaip buvo nurodyta, iki sovietinės baudžiamosios teisės reformos, atsakomybę už valstybinius nusikaltimus reglamentavo 1926 m. RF BK³³. 1958 m. Įstatymu buvo įvykdyta baudžiamosios atsakomybės už valstybinius nusikaltimus pertvarka, kuri (bent jau analizuojant teisinį tekstą) taip pat vertintina kaip pažangi: panaikintas daugiau negu keturis dešimtmečius egzistavęs tam tikrų nusikaltimų sudėčių priskyrimas vadinamųjų kontrrevoliucinių nusikaltimų grupei; panaikinta šeimos narių atsakomybė už tėvynės išdavimą, iki tol taikyta net ir tais atvejais, kai šie asmenys ne tik kad nebendrininkavo, bet apie daromus veiksmus nieko nežinojo; pateiktas baigtinis sąrašas veikų, kuriomis valstybiniai nusikaltimai padaromi; išgrynintas nusikaltimų subjektyvinės pusės turinys, nurodant, kad visi šie nusikaltimai gali būti padaromi tik tyčia; nustatyti visiems asmenims vienodi atsakomybės už valstybinius nusikaltimus pagrindai, panaikinant specialią kariškių ir pareigūnų atsakomybę; nustatyta galimybė labiau diferencijuoti sankcijas ir sumažinta jų maksimali riba; panaikintas pripažinimas „liaudies priešu“ kaip baudžiamoji sankcija (Beliajev et al., t. 3, 1973, p. 92–93). 1959–1961 m. buvo priimti sąjunginių respublikų baudžiamieji kodeksai, į jų ypatingąsias dalis visa apimtimi įtrauktos 1958 m. Įstatymo nuostatos.

³² Tokių autorių nuomone, suvereno (valstybės) valia, taip pat ir galia išleisti retroaktyviai veikiančią įstatymą, negali būti ribojama jokiais priemonėmis, tiesa, pabrėžiama, kad toks retroaktyvus įstatymo veikimas privalo būti tiesiogiai nurodytas įstatyme.

³³ Tėvynės išdavimas RF BK buvo priskirtas kontrrevoliuciniams nusikaltimams (šis skyrius įvestas nuo 1927 m. vasario 25 d.), atsakomybė už kuriuos buvo numatyta 58 straipsnyje. 58-1 str. suformuluota kontrrevoliucinių nusikaltimų sąvoka (itin plačiai), 58-2 str. apibrėžta, kad tėvynės išdavimu laikomi TSR Sąjungos piliečių veiksmai, kuriais kenkiama TSR Sąjungos karinei galiai, jos valstybinei nepriklausomybei ar jos teritorijos neliečiamybei, kaip antai: šnipinėjimas, perėjimas į priešo pusę, pabėgimas ar perskridimas į užsienį, numatant už tai sušaudymą su viso turto konfiskavimu, o lengvinančių aplinkybių atveju – laisvės atėmimą 10 metų laikotarpiui su turto konfiskavimu. 58 straipsnyje numatyta atsakomybė ir kartu gyvenantiems pilnamečiams „išdaviko“ šeimos nariams – rinkimų teisės atėmimas ir nutėmimas 5 metams į „tolimuosius Sibiro rajonus“.

1961 m. rugsėjo 1 d. įsigaliojo Lietuvos TSR baudžiamasis kodeksas (toliau – 1961 m. BK), parengtas laikantis šiek tiek anksčiau pasirodžiusio naujo RF BK, laikyto pavyzdiniu šiai teisės šakai, ir naujai parengtas Lietuvos TSR baudžiamojo proceso kodeksas (toliau – 1961 m. BPK). Lietuvos teisininkų išėivijoje nuomonės dėl 1961 m. įvykusios sovietinės Lietuvos baudžiamosios teisės pertvarkos išsiskyrė – bet labiau dėl fakto, kad įstatymai buvo rengti pagal okupavusios valstybės primestą modelį, o ne dėl pačios reformos turinio³⁴. Reikia konstatuoti, kad į 1961 m. BK buvo integruotos visos pažangios nuostatos, susijusios su baudžiamųjų įstatymų taikymu praėjusios įvykiams ir baudžiamosios atsakomybės senatimi³⁵. Tik 1965 m. kovo 4 d. TSRS Aukščiausios Tarybos Prezidiumo įsaku buvo suteikta teisė netaikyti senaties termino tam tikrose kategorijose bylų³⁶. Taigi nuo 1958 m. Pagrindų įsigaliojimo (1959 m. sausio 1 d.) iki 1965 m. kovo 4 d. įsako sovietiniai baudžiamieji įstatymai numatė maksimalų 15 metų patraukimo baudžiamojon atsakomybės terminą, teismo kompetenciją spręsti, ar senatis taikytina už nusikaltimą, už kurį galima mirties bausmė, ir draudimą teismui taikyti tokiose bylose mirties bausmę, jeigu toks terminas yra pasibaigęs, įpareigojant teismą pakeisti mirties bausmę laisvės atėmimu.

Šio tyrimo rėmuose reikėtų atkreipti dėmesį, kad 1954 m. Sovietų Sąjunga ratifikavo Konvenciją dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį (toliau – Genocido konvencija)³⁷. Įvertinę 1957–1961 m. sovietinės baudžiamosios teisės pertvarką ir jos metu sukurtus baudžiamuosius įstatymus, matome, kad Genocido konvencijos pagrindu įgytas tarptautinis Sovietų Sąjungos įsipareigojimas sukurti reikiamus teisės aktus, kad būtų numatytos veiksmingos bausmės asmenims, kaltiems dėl genocido, įvykdytas nebuvo. Taip pat pažymėtina, kad 1961 m. BK nebuvo įtvirtinta kitų tarptautinių sutarčių ar tarptautinės teisės pagrindu kylanti baudžiamoji atsakomybė už nusikaltimus žmoniškumui ar karo nusikaltimus.

Lyginant 1958 m. Įstatymo 1 straipsnyje ir 1961 m. BK 62 straipsnyje įtvirtintą atsakomybę už tėvynės išdavimą, reikia pažymėti, kad abiejuose baudžiamuosiuose įstatymuose ši veika aprašyta

³⁴ Vieni išėivijos teisininkai vertino palankiai, kad Lietuvai pagaliau pavyko kodifikuoti baudžiamąją teisę; kiti autoriai laikėsi nuomonės, kad visais šiais veiksmais buvo siekiama sukurti teisės reformos iliuziją ir kad tai „tik vertimas iš rusų kalbos Maskvoje pagaminto baudžiamųjų įstatymų stereotipo, „suteikiamo“ visoms sovietinės imperijos „suvereninėms“ respublikoms. Pastarąją nuomonę galėtume iliustruoti kandžiū 1961 m. JAV išspausdintos V. Rastenio publikacijos pavadinimu „Naujų įstatymų kruša ant Lietuvos. Didžiojoji „savais“ įstatymais, nors ir „didžiųjų brolių“ padiktuotais“ (Rastenis, 1961).

³⁵ 1961 m. BK 7 str. buvo numatyta, kad veikos nusikalstamumą ir baudžiamumą nustato įstatymas, galiojės šios veikos padarymo metu; įstatymas, panaikinant veikos baudžiamumą arba sušvelninantis bausmę, galioja atgal; įstatymas, nustatantis veikos baudžiamumą arba pagriežtinantis bausmę, atgal negalioja. Tame pačiame straipsnyje įtvirtintas maksimalus dešimties metų patraukimo baudžiamojon atsakomybės senaties terminas, jei asmuo nesislapsto, ir nuostata, kad asmuo negali būti traukiamas baudžiamojon atsakomybės, jeigu nuo to laiko, kai jis padarė nusikaltimą, praėjo penkiolika metų ir senatis nenutrūko dėl naujo nusikaltimo padarymo. Taip pat įtvirtinta šiam tyrimui svarbi nuostata, kad klausimą dėl senaties taikymo asmeniui, padariusiam nusikaltimą, už kurį pagal įstatymą gali būti skiriama mirties bausmė, sprendžia teismas ir jeigu teismas nepripažįsta esant galima taikyti senatį, mirties bausmė negali būti skiriama, ir jį pakeičiama laisvės atėmimu (49 str. 4 d.).

³⁶ 1965 m. TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo kovo 4 d. įsaku „Dėl asmenų, padariusių nusikaltimus taikai bei žmoniškumui ir karinius nusikaltimus, baudimo nepriklausomai nuo nusikaltimų padarymo laiko“ buvo nuspręsta, kad „nacistiniai nusikaltėliai, kalti didžiausių piktadarybių taikai bei žmoniškumui įvykdymu ir karinių nusikaltimų padarymu, turi būti teisiami ir baudžiami nepriklausomai nuo laiko, praėjusio po to, kada buvo padaryti nusikaltimai“.

³⁷ Sovietų Sąjunga ratifikavo Genocido konvenciją su išlygomis dėl 9 ir 12 str. taikymo. Pagal Genocido konvenciją, Susitariančiosios Šalys patvirtina, kad genocidas, nesvarbu, ar jis vykdomas taikos ar karo metu, yra nusikaltimas pagal tarptautinę teisę, ir įsipareigoja užkirsti jam kelią ir už jį bausti (1 str.); Šioje Konvencijoje genocidu laikoma toliau išvardyta veika, kuria siekiama visiškai ar iš dalies sunaikinti kokią nors nacionalinę, etninę, rasinę ar religinę grupę, būtent: a) tos grupės narių žudymas ... (2 str.); Susitariančiosios Šalys, kiekviena vadovaudamasi savo konstitucija, įsipareigoja priimti reikiamus teisės aktus, kad įsigaliojės šios Konvencijos nuostatos ir kad būtų numatytos veiksmingos bausmės asmenims, kaltiems dėl genocido ar dėl kitos 3 straipsnyje nurodytos veikos (5 str.).

identišškai³⁸. Todėl pagrįstu laikytinas vėlesniu laikotarpiu sovietinės teisės doktrinoje suformuluotas apibendrinimas, kad 1958 m. Įstatymas buvo tiesiogiai perkeltas į kodeksus, todėl po sovietinių respublikų baudžiamųjų kodeksų įsigaliojimo 1958 m. Įstatymo nuostatos, taip pat ir numatančios atsakomybę už tėvynės išdavimą, nebeturėtų būti taikomos, ir veika turėtų būti kvalifikuota ne pagal 1958 m. Įstatymą, o pagal atitinkamus respublikų baudžiamųjų kodeksų straipsnius (Beliajev et al., 1 t., p. 92).

Reformuotuose baudžiamuosiuose įstatymuose buvo įtvirtintas baigtinis tėvynės išdavimo objektyviosios pusės formų sąrašas, viena iš kurių aktuali šiam tyrimui – perėjimas į priešo pusę. Sovietiniai mokslininkai, be kita ko, ir apibendrinami naujų baudžiamųjų įstatymų taikymo praktiką teismuose, yra nurodę, kad toks perėjimas gali pasireikšti tiek kaip fizinis perėjimas į priešiškos valstybės teritoriją, įsijungiant į priešo kariuomenę, tiek ir veikų atlikimas savo valstybės (aut. – Sovietų Sąjungos) teritorijoje priešo naudai, padedant kariniam priešui, darant žalą valstybinei nepriklausomybei, teritorijos neliečiamybei arba karinei galiai. Doktrinoje taip pat nurodoma, kad tokia veika gali būti padaryta tik esant karui ar kariniam konfliktui tarp Sovietų Sąjungos ir užsienio valstybės; kad perėjimas į priešo pusę gali pasireikšti įvairiomis formomis, be kita ko (šio tyrimo kontekste), tarnaujant priešo kariuomenėje ar kituose kariniuose, žvalgybos ar baudimo padaliniuose, partizanų, sovietų armijos karių, sovietinių aktyvistų išdavimu ar persekiojimu, tiesioginiu dalyvavimu žudant gyventojus ar taikant jiems kitokią prievartą. Sovietinėje teisės literatūroje pateikiamas gausus galimų perėjimo į priešo pusę formų sąrašas, rašant, kad šis sąrašas nėra baigtinis ir kad perėjimu į priešo pusę gali būti pripažinta ir kitokia veika. Taip pat nurodoma, kad perėjimas į priešo pusę negali būti laikomas tėvynės išdavimu, jeigu šiuo perėjimu nėra siekiama padaryti žalos išoriniam Sovietų Sąjungos saugumui (Beliajev ir kt., 3 t., p. 128–130).

Apibūdinant tiriamiems procesams taikytą 1961 m. BPK (kaip teisminių procesų metu galiojusį procesinį įstatymą) ir siejant tai su šiuo tyrimu, svarbu pažymėti, kad kodekse įvesta šiam tyrimui svarbi nuostata, suteikianti galimybę teisti asmenį, jam teisme nedalyvaujant (266 str.). Taip pat pažymėtina, kad BPK nuostatos bent jau formaliai nustatė tam tikras procesines garantijas: įtvirtinta teisė į gynybą (17 str.) ir būtinas gynėjo dalyvavimas, nagrinėjant bylą teisme, jeigu asmuo gali būti nuteistas mirties bausme (56 str. 1 d. 4 p.)³⁹; tiesiogiai nurodytas draudimas asmeniui būti dviejų kaltinamųjų ar teisiamųjų gynėju, jeigu vieno iš jų gynybos interesai prieštarauja kito gynybos interesams (54 str. 2 d.); įtvirtinta teismo, prokuroro pareiga imtis priemonių, kad būtų iširtos visos bylos ir asmens kaltę sunkinančios ir lengvinančios aplinkybės (18 str.); išskirtas teismo (prokuroro, tardytojo, kvotėjo) objektyvumas kaip įstatyminis imperatyvas⁴⁰. Apibendrintai galima teigti, kad formaliojuoju požiūriu 1961 m. BPK,

³⁸ Tėvynės išdavimas apibūdintas kaip tokia veika, kurią tyčia padarė TSRS pilietis, darydamas žalą TSRS valstybinei nepriklausomybei, teritorijos neliečiamybei arba karinei galiai: perėjimas į priešo pusę, šnipinėjimas, valstybinės ar karinės paslapties išdavimas užsienio valstybei, pabėgimas į užsienį arba atsisakymas grįžti iš užsienio į TSRS, pagelbėjimas užsienio valstybei vykdyti TSRS atžvilgiu priešišką veiklą, taip pat sąmokslas, turint tikslą užgrobti valdžią 1958 m. Įstatyme ir 1961 m. BK už tėvynės išdavimą numatytas laisvės atėmimas nuo dešimties iki penkiolikos metų su turto konfiskavimu arba mirties bausme su turto konfiskavimu. 1961 m. BK 62 str. papildomai įtvirtinta galimybė taikyti nutėmimą nuo dvejų iki penkerių metų ar to netaikyti.

³⁹ Nuo 1971 m. liepos 25 d. 56 str. nurodytais atvejais gynėjas privalėjo dalyvauti ir parengtinio tardymo metu.

⁴⁰ 1961 m. BPK nurodyta, kad teismas, prokuroras, tardytojas ir kvotėjas įvertina įrodymus pagal vidinį savo įsitikinimą, pagrįstą visapusišku, pilnutiniu ir objektyviu visų bylos aplinkybių viseto išnagrinėjimu, vadovaudamiesi įstatymu ir socialistine teisine sąmone (76 str. 1 d.); visus byloje surinktus įrodymus turi kruopščiai, visapusiškai ir objektyviai patikrinti kvotėjas, tardytojas, prokuroras ir teismas (75 str. 3 d.); pirmininkaujantysis vadovauja teisiamajam posėdžiui, imasi kodekso numatytų priemonių visoms bylos aplinkybėms visapusiškai, pilnutinai ir objektyviai ištirti ir tiesiai nustatyti, šalina iš teismo nagrinėjimo visa tai, kas neturi ryšio su nagrinėjama byla, ir užtikrina auklėjamąjį teismo proceso poveikį (263 str. 2 d.).

taikomas kartu su 1961 m. BK, sukūrė baudžiamąjį persekiojimą patiriantiems asmenims palankesnę teisinę reguliavimą, negu tas, kuris galiojo iki reformos.

1957–1961 m. Sovietų Sąjungoje įvykdyta baudžiamosios atsakomybės už valstybinius nusikaltimus pertvarka sovietinės teisės doktrinoje apibūdinama kaip labai reikšminga bausmės individualizavimo ir sankcijų diferencijavimo aspektu, nurodant, kad tai svarbus žingsnis pirmyn, lyginant su anksčiau galiojusi reguliavimu. Rašyta, kad po pertvarkos net ir už sunkiausius valstybinius nusikaltimus kaip pirmiausia taikytinas nurodytas laisvės atėmimas ir tik kaip išimtinė priemonė – mirties bausmė⁴¹; taip pat pažymima, kad laisvės atėmimo terminai – diferencijuoti, o ne fiksuoti (dešimt arba dvidešimt penkeri metai) kaip buvo anksčiau (Beliajev et al., 3 t., p. 111). Doktrinoje, kurioje apibendrinta ir dešimties metų po reformos teismų praktika, pabrėžta, kad pagal naująjį teisinį reguliavimą mirties bausmė nė vienu atveju nėra privaloma taikyti, priešingai – mirties bausmė turi būti taikoma tik kaip išimtis, kai nustatomas išimtinis padarytos veikos pavojingumas. Autoriai, pasisakydami dėl mirties bausmės kaip išimtinės bausmės taikymo, rašė, kad mirties bausmė net ir už itin pavojingus valstybinius nusikaltimus taikoma tik pavieniais atvejais, kaip tokius nurodant dvi bylų kategorijas: tėvynės išdavikų, dalyvavusių fašistinės Vokietijos organizuotose baudžiamosiose operacijose, bylos; b) asmenų, veikusių pagrindinio nacionalinio pasipriešinimo organizacijose ir dalyvavusių sovietinių valstybinių organizacijų ir įstaigų, pareigūnų, valdžios atstovų ir atskirų sovietinių piliečių užpuolimuose, bylos. Nurodoma, kad 80 proc. nuteistųjų už tėvynės išdavimą sudaro „nacionalistinių gaujų“ dalyviai, dalyvavę žudant „tarybinius piliečius“ „didžiojo tėvynės karo“ metu ir iš karto po jo; likusią dalį sudaro tie asmenys, kurie, išduodami tėvynę, įvykdė nužudymus, priešinosi arba užėmė itin svarbias pareigas (Beliajev ir kt., t. 3, p. 110–115). Taigi sovietinės teisės doktrinoje šiuo (mirties bausmės taikymo) aspektu į vieną grupę kaip panašios sujungtos su naciais karo metu kolaboravusių asmenų ir sovietų okupacijai po karo besipriešinančių asmenų baudžiamosios bylos.

3. 1962 m. baudžiamųjų procesų vertinimas

3.1. Svarbiausi tiriamų procesų faktai (chronologiškai)⁴²

LTSR Valstybės saugumo komitetas (toliau – LTSR VSK) 1961 m. rugsėjo 22 d. pradėjo Impulevičiaus ir kt., o 1961 m. rugsėjo 25 d. Matiuko ir kt. baudžiamąsias bylas; 1962 m. birželio 22 d. surašyta kaltinamoji išvada Impulevičiaus ir kt. byloje⁴³, 1962 m. birželio 28 d. – kaltinamoji išvada Matiuko ir kt. byloje⁴⁴; 1962 m. liepos 2 d. abi bylos atsiųstos į LTSR Aukščiausiąjį Teismą; 1962 m. liepos 9 d. įvyko Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto biuro (toliau – LKP CK biuro) pasitarimas, kuriam pirmininkavo LKP CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus ir kuriame nuspręsta organizuoti atvirus baudžiamųjų batalionų dalyvių teisinius procesus bei sudaryta visus su tuo susijusius klau-

⁴¹ Prieš reformą galiojusiuose baudžiamuosiuose įstatymuose mirties bausmės taikymas reiškė bendrąją taisyklę, ir tik esant lengvinančioms aplinkybėms buvo galima taikyti laisvės atėmimą.

⁴² Dauguma duomenų apie tirtus baudžiamuosius procesus paimti iš baudžiamųjų bylų, esančių Lietuvos ypatingajame archyve.

⁴³ Byloje Impulevičius, Stankaitis, Knyrimas, Davalga, Plančiūnas, Gaižauskas, Kolka kaltinami nusikaltimų, numatytų 1958 m. Įstatymo 1 str. „Tėvynės išdavimas“ 1 d. padarymu; Kemzūra – 1958 m. Įstatymo 1 str. 1 d. ir Lietuvos TSR BK 212 str. „Pasų taisyklių pažeidimas“ 2 d. padarymu; Tinteris ir Ūselis – pagal 1958 m. įstatymo 1 str. 1 d. ir 9 str. „Organizacinė veikla“ (Impulevičius ir kt., t. 8, p. 250–293).

⁴⁴ Byloje Matiukas, Mecius, Kopūstas ir Skabickas kaltinami padarę nusikaltimus, numatytus 1961 m. BK 62 str. „Tėvynės išdavimas“ 1 d.; Palubinskas, Raižys ir Benzius pagal 1958 m. Įstatymo 1 str. 1 d.; Čirvinskas – pagal 1958 m. Įstatymo 1 str. ir 1961 m. BK 68 str. „Antitarybinė agitacija ir propaganda“ 1 d. (Matiukas ir kt., 11 tomas, p. 178–210).

simus turėjusi spręsti grupė⁴⁵; 1962 m. rugpjūčio 28 d. TSRS AT Prezidiumas priėmė du nutarimus, kuriais „išimties tvarka“ leista netaikyti mirties bausmės pakeitimo laisvės atėmimo bausme tiriamuose baudžiamuosiuose procesuose teisiamiesiems asmenims (išvardijant bylose teisiamus asmenis), jei bus nustatytas aktyvus ir asmeniškai jų dalyvavimas kankinant ir nužudant tarybinius žmones 1941–1945 m. laikotarpiu, nurodant, kad 1941–1945 m. už tokius veiksmus buvo numatyta mirties bausmė⁴⁶; 1962 m. rugsėjo 3 d. teisėjas L. Miežėnas priėmė nutarimą dėl teisiamųjų atidavimo teismui (Matiuko ir kt. byla, 12 t., p. 3); 1962 m. rugsėjo 17 d. teisėjas J. Žvirblis priėmė nutarimą dėl teisiamųjų atidavimo teismui (Impulevičius ir kt., t. 9, p. 3); 1962 m. rugsėjo 26 d. prasideda Matiuko ir kt. (Kauno) bylos nagrinėjimas teisme; 1962 m. spalio 4 d. paskelbtas nuosprendis Matiuko ir kt. (Kauno) byloje, visiems teisiamiesiems skiriant mirties bausmę sušaudant ir turto konfiskaciją (Matiukas ir kt., 12 t., p. 265–284); 1962 m. spalio 10 d. prasideda Impulevičiaus ir kt. (Vilniaus) bylos teisminis nagrinėjimas; 1962 m. spalio 17 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas atmetė visų nuteistųjų Matiuko ir kt. byloje malonės prašymus (Matiukas ir kt., 12 t., p. 323–330); 1962 m. spalio 20 d. paskelbtas nuosprendis Impulevičiaus ir kt. byloje, visiems teisiamiesiems, išskyrus J. Stankaitį⁴⁷, skiriant mirties bausmę su turto konfiskacija (Impulevičius ir kt., t. 9, p. 348–366 atv.); 1962 m. lapkričio 3 d. atmesti nuteistųjų Vilniaus byloje malonės prašymai; 1962 m. lapkričio 4 d. buvo įvykdytas Matiuko ir kt. (Kauno) bylos nuosprendis, nuteistuosius sušaudant (Matiukas ir kt., 12 t., p. 437); 1962 m. lapkričio 21 d. įvykdytas Impulevičiaus ir kt. bylos nuosprendis, nuteistuosius (išskyrus Impulevičių, kuris buvo teistas už akių) sušaudant (Impulevičiaus ir kt., 10 t., p. 191).

3.2. Bylas nagrinėję teisėjai

Tirtuose baudžiamuosiuose procesuose bylas kaip pirmoji instancija nagrinėjo LTSR Aukščiausiasis Teismas (1961 m. BPK 37 str. 1 d.), susidedantis iš vieno teisėjo ir dviejų tarėjų (1961 m. BPK 26 str. 1 d.). Matiuko ir kt. baudžiamojoje byloje kolegijai pirmininkavo Aukščiausiojo Teismo teisėjas Leonas Miežėnas; Impulevičiaus ir kt. baudžiamosios bylos nagrinėjimui pirmininkavo Aukščiausiojo Teismo teisėjas Juozas Žvirblis. Susipažinus su teisėjų biografijų duomenimis, galima teigti, kad abu teisėjai atitiko tam laikotarpiui įprastą teisėjo portretą – buvo aktyvūs komunistai ir lojalūs santvarkai

⁴⁵ Slaptame protokole (rašytame rusų kalba) nurodytas sprendimas sutikti su saugumo komiteto siūlymu surengti atvirus teisminius procesus Vilniuje ir Kaune; sudaryti komisiją iš Barkausko A. (CK biuro narys), Galinaičio V. (respublikos prokuroras), Gailevičiaus A. (Viešosios tvarkos apsaugos ministras), Liko A. (Aukščiausiojo Teismo pirmininkas), Randakevičiaus A. (LTSR VSK pirmininkas), kuriai pavesti parinkti teismo sudėtį, procesų vietą ir laiką, organizuoti įvairias su procesu susijusias priemones. Numatyta organizuoti parodas, radijo ir televizijos transliacijas; sudaryti grupę, vadovaujamą vyriausiojo „Tiesos“ redaktoriaus S. Laurinaičio, kuriai pavesta organizuoti procesų nušvietimą spaudoje (į grupę įtrauktas ir VSK vyr. tarytojas Markevičius, atlikęs ir tarybos veiksmus); įpareigoti Lietuvos kino studiją kartu su valstybės saugumo atstovais parengti dokumentinį filmą apie buržuazinių nacionalistų nusikaltimus karo metu ir vykstant procesams parodyti kino teatruose; pasiūlyti Kauno Komunistų partijos komitetui organizuoti dirbančiųjų mitingus tarybinių piliečių žudymo vietose ir organizuoti dirbančiųjų kreipimąsi į Filadelfijos miesto gyventojus, prašant išduoti ten besislapstantį Impulevičių. (LKP CK biuro posėdžio protokolas nr. 39, 1962 07 09, in: Lietuvos ypatingasis archyvas, f. 1771, ap. 218, b. 79, l. 3, p. 22–24).

⁴⁶ Matiuko ir kt. byloje dokumentas adresuotas KGB prie TSRS Ministrų Tarybos vadui, ant dokumentų ranka padarytas įrašas, kad dokumentą prijungti prie bylos, „atskiru paketu“, ant dokumento nėra gavimo spaudo (Matiukas ir kt., 12 t., 37-1), Impulevičiaus ir kt. byloje dokumentas adresuotas LTSR Aukščiausiojo Teismo pirmininkui, ant dokumento ranka padarytas įrašas „atskiru voku užantspaudojant, ant dokumento yra gavimo spaudas, patvirtinantis, kad dokumentą gavo teismo spec. skyrius (Impulevičius ir kt., t. 9, p. 30-1).

⁴⁷ Stankaičio byla grąžinta tardymui papildyti, 1963 m. sausio 23 d. J. Stankaitis nuteisiamas dvylikai metų laisvės atėmimo griežtojo režimo pataisos darbų kolonijoje.

žmonės⁴⁸. Pažymėtina, kad pagal tuometinį reguliavimą LTSR Aukščiausiojo Teismo nuosprendžiai negalėjo būti kasacine tvarka apskundžiami ar užprotestuojami (1961 m. BPK 265 str. 5 d.). 1961 m. BPK tokiu atveju nenumatė jokios teismo sprendimo teisėtumo ir pagrįstumo patikros, vienintelė galimybė, kurią tirtuose baudžiamuosiuose procesuose turėjo teisiameji, – teikti malonės prašymus. Šia galimybe nuteistieji pasinaudojo, visų malonės prašymai buvo atmesti.

3.3. Veikų teisinis kvalifikavimas

Kaip jau buvo nurodyta, tiriamos baudžiamosios bylos buvo pradėtos 1961 m. rugsėjo 22 ir 25 d.; nagrinėtuose procesuose asmenims kaltinimai dėl tėvynės išdavimo pateikti pagal 1958 m. Įstatymą arba pagal 1961 m. BK⁴⁹. Kaip buvo minėta, pagal autoritetingus sovietinės teisės mokslininkus, įvykdžius 1957–1961 m. sovietinės baudžiamosios teisės reformą ir sovietinėms respublikoms pasitvirtinus baudžiamuosius kodeksus, atsakomybė už valstybinius nusikaltimus turėjo būti realizuojama pagal juos, o ne pagal 1958 m. Įstatymą, kurio nuostatos, reguliuojančios atsakomybę už valstybinius nusikaltimus, visa apimtimi inkorporuotos į respublikų baudžiamuosius kodeksus. Kaip matome, tiriamuose procesuose tokios nuostatos nebuvo laikomasi – dalis teisiųjų buvo teisti pagal 1958 m. Įstatymą, nors abi bylos pradėtos po 1961 m. BK įsigaliojimo⁵⁰. Kitas svarbus aspektas, kaip buvo

⁴⁸ Leonas Miežėnas gimė 1926 m., 1951–1956 m. dirbo Trakų rajono liaudies teismo teisėju, 1956–1990 m. Lietuvos TSR Aukščiausiojo Teismo teisėju (Vilbikas, 2014). L. Miežėnas gimė valstiečių šeimoje. Vokiškosios okupacijos laikotarpiu baigė šešias Švenčionių gimnazijos klases. 1944 m. pašauktas į sovietinę armiją, po apmokymų pateko į frontą. 1949 m. baigė dešimtos mechanizuotos divizijos partinę mokyklą; 1950 m. buvo demobilizuotas ir pradėjo dirbti Švenčionių valsčiaus vykdomojo komiteto instruktoriumi, vėliau – socialinio aprūpinimo skyriaus inspektoriumi ir rajono komjaunimo komiteto instruktoriumi; 1951 m. tapo kandidatu į Komunistų partijos narius, nuo 1953 m. – partijos narys. 1950 m. pradėjo studijuoti Vilniaus juridinėje mokykloje; dar jos nebaigęs buvo išrinktas liaudies teisėju. 1953 m. pradėjo studijuoti teisę Vilniaus universitete, kurį baigė 1958 m. Dar nebaigęs universiteto buvo išrinktas LTSR Aukščiausiojo Teismo teisėju. Šis teisėjas (tiriamo laikmečio kontekste) buvo išskirtinai gerai išsilavinęs: baigęs gimnaziją, universitetą, mokėjo rusų, lenkų, vokiečių kalbas (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo archyvas, fondas 1, apyrašas 6, byla 645). Juozas Žvirblis gimė 1920 m., 1947–1953 m. dirbo Kauno miesto Stalino rajono II apylinkės teismo teisėju, 1953–1960 m. LSSR Aukščiausiojo Teismo teisėju, 1960–1981 m. šio teismo pirmininko pavaduotoju (Vilbikas, 2014). Žvirblis jau 1940 m., pirmosios sovietų okupacijos metu, savanoriškai įstojo į sovietinę armiją ir buvo priimtas į Vilniaus pėstininkų diviziją. Visą karą veikė Šešiolicijos lietuviškosios divizijos sudėtyje. 1948 m. įstojo ir 1951 m. baigė Vilniaus juridinės mokyklos prie Teisingumo ministerijos neakivaizdinį skyrį. 1951–1953 m. buvo LKP Kauno miesto Lenino rajono komiteto pirmuoju sekretoriumi. J. Žvirblis niekada neįgijo aukštojo (kaip antai, universitetinio) teisinio išsilavinimo (papildomai buvo baigęs tik vadinamus aukštuosius vienerių metų kursus Maskvoje), nuo 1953 m. jis buvo paskirtas Aukščiausiojo Teismo teisėju, o vėliau – šio teismo pirmininko pavaduotoju (Žvirblis Juozas, Jono (asmens byla), Lietuvos Aukščiausiojo Teismo archyvas, fondas 1, apyrašas 6, byla 569).

⁴⁹ Šio tyrimo kontekste paminėtas specifinis Sovietų Sąjungoje priimtas teisės aktas, galiojęs Antrojo pasaulinio karo metu – TSRS RT Prezidiumo 1943 m. balandžio 19 d. įsakas Nr. 39 „Dėl bausmių vokiškųjų fašistų nusikaltėliams, kaltiems dėl Sovietų piliečių ir raudonarmiečių žudymo bei kankinimo, šnipams, tautos išdavikams iš Sovietų Sąjungos piliečių ir jų bendrininkams“. Įsake nurodyta, kad vokiečių, italų, rumunų, vengrų, suomių fašistai, nuteisti už civilių ir sovietinės armijos karių žmogžudystes ir kankinimus, taip pat šnipai ir sovietiniai piliečiai, išdavę tėvynę, baudžiami mirties bausme pakariant, o jų pagalbininkai iš vietos gyventojų – katorgos darbais nuo 15 iki 20 metų, pavedant bylas spręsti karo lauko teismams. Įsake taip pat nurodyta, kad teismų sprendimai vykdomi nedelsiant, asmenys pakariamiečiai, pakarti kūnai paliekami kaboti keletą dienų. Teigiama, kad šis teisės aktas niekada nebuvo viešai paskelbtas ir buvo išsiuntinėtasis kariuomenės atstovams. Šio teisės akto priėmimas nesustabdė RF BK galiojimo. Antrojo pasaulinio karo metu ir tam tikrą laiką po karo už tuos pačius veiksmus galėjo būti pritaikytas arba 1943 m. įsakas, arba RF BK 58 str. 1943 m. balandžio 19 d. įsake nebuvo nurodyta galimybė jį taikyti retroaktyviai, tačiau praktikoje taip buvo daroma, remiantis TSRS Teisingumo liaudies liaudies Vyriausios karinių tribunolų valdybos viršininko išaiškinimu.

⁵⁰ Palyginti, 1964 m. Meidaus ir kt. baudžiamojoje byloje visų teisiųjų asmenų veiksmai nacistinės okupacijos metu buvo kvalifikuoti pagal 1961 m. BK, nors pagal kvalifikuotinas veikas bylos labai panašios (pvz., ir tuo aspektu, kad dalis veiksmų buvo atlikta ne Lietuvoje, o kitoje Sovietų Sąjungos respublikoje – Baltarusijoje).

nurodyta, pagal 1958 m. Pagrindus ir 1961 m. BK, veikos nusikalstamumą ir baudžiamumą nustatė įstatymas, galiojęs šios veikos padarymo metu; retroaktyviai galiojo tik įstatymas, panaikinantis veikos baudžiamumą arba sušvelninantis bausmę. Todėl vienintelė teisinė prielaida už 1941–1944 m. atliktus veiksmus taikyti 1961 m. BK (nes 1958 m. Įstatymas negalėjo būti taikomos dėl aukščiau nurodytos priežasties) – pripažinimas, kad šie įstatymai švelnino baudžiamąją atsakomybę už tėvynės išdavimą. Iš tikrųjų, ir tai jau buvo nurodyta, 1958 ir 1961 m. baudžiamieji įstatymai laikytini pažangesniais, palyginti su prieš tai galiojusių teisiniu reguliavimu (RF BK), tačiau net ir taikant autoritetingos sovietinės teisės doktrinos nuostatas, kokiais atvejais įstatymai laikytini švelninančiais baudžiamąją atsakomybę⁵¹, vienareikšmiškai pasakyti, kad 1961 m. BK galėtų būti laikomas švelninančiu baudžiamąją atsakomybę, lyginant ją su 1926 m. RF BK, nepavyktų – viena vertus, 1961 m. BK įtvirtino laisvės atėmimo minimalią ir maksimalią ribą, o ne fiksuotus dydžius, kaip buvo iki tol; antra vertus, 1961 m. BK 62 str. už tėvynės išdavimą numatyta galimybė papildomai skirti nutėmimą, o tokios papildomos bausmės 1926 m. RF BK nebuvo. Jeigu nelaikome, kad 1961 m. baudžiamieji įstatymai švelnino baudžiamąją atsakomybę už tėvynės išdavimą, tai turėtume linkti prie išvados, kad 1962 m. teismuose nagrinėtose baudžiamosiose bylose, kuriose tirti veiksmai, atlikti 1941–1944 m. laikotarpiu, turėjo būti taikomas teisiųjų veiksmų atlikimo metu galiojusios 1926 m. RF BK nuostatos. Tačiau toks klausimas bylose nebuvo keliamas⁵².

Turime pripažinti, kad tiriamuose procesuose galimai nepagrįstas 1958 ir 1961 m. baudžiamųjų įstatymų taikymas retroaktyviai 1941–1944 m. laikotarpiu atliktoms veikoms galėtų būti laikomas formaliu pažeidimu, nes mirties bausmė kaip sankcija už tėvynės išdavimą buvo numatyta ir anksčiau galiojusiuose baudžiamuosiuose įstatymuose. Tačiau, kaip buvo nurodyta, 1958 m. Pagrindai ir 1961 m. BK iš tikrųjų įvedė bendrąsias baudžiamąją atsakomybę švelninančias nuostatas – nustatė maksimalų patraukimo baudžiamojon atsakomybėn senaties terminą (15 metų) ir numatė, kad jei terminas pasibaigęs ir teismas nusprendžia senaties netaikyti, teismui draudžiama taikyti mirties bausmę. Maksimalus senaties terminas buvo pasibaigęs visų teisiųjų atžvilgiu, tačiau tiriamuose procesuose teismai visus teisiamuosius nuteisė mirties bausme, nuosprendžiuose nepaaiškindami, kodėl nebuvo laikytasi 1961 m. BK 49 str. reikalavimų. Įvertinus visus tyrimo metu vertintus duomenis, yra pagrindo teigti, kad mirties bausmė tirtuose procesuose buvo pritaikyta būtent dėl to, kad, kaip buvo nurodyta, į abi bylas pateiktas slaptu įvardintas dokumentas – TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas, priimtas ir perduotas Lietuvos Aukščiausiam Teismui dar iki bylos nagrinėjimo teisme pradžios, kuris savo esme reiškė specialų leidimą teismui šiose konkrečiose bylose nesilaikyti baudžiamųjų įstatymų reikalavimų ir veikti *contra legem*, pritaikant teisiamiesiems mirties bausmę. Šiuo aspektu akivaizdi tirtų procesų sąsaja su L. Simkino publikacijoje aprašytu 1962 m. Kijevo procesu, kuriame taip pat buvo pateiktas toks pat slaptas dokumentas ir kurį vertindamas autorius padarė išvadą, kad šiose bylose teisiniai tikslai buvo paaukoti dėl politinių tikslų, nes procese įstatymo reikalavimų nebuvo laikytasi (Simkinas, 2013).

⁵¹ Pagal sovietinės teisės doktriną, švelninančiais baudžiamąją atsakomybę laikomi įstatymai, kurie: a) sumažina minimalų arba maksimalų bausmės dydį; b) kai panaikinamos arba sušvelninamos anksčiau buvusios papildomos bausmės; c) kai sušvelninamos papildomos bausmės; d) kai įvedama alternatyvi sankcija, kuri numato švelnesnę bausmę arba visuomeninio poveikio priemonių taikymą; e) kai naujasis įstatymas suskirstytas į dalis ir viena iš jų numato švelnesnę sankciją, jei vertinama veika patenka būtent į šią dalį (Beliajev et al., 1 t., 1968, p.112).

⁵² Retroaktyvus baudžiamųjų įstatymų taikymas akademinėje literatūroje yra įvardijamas kaip vienas iš sovietinės baudžiamosios teisės trūkumų. Lietuvos teisės istorikai pateikia duomenų, kad jau 1940 m., sovietams okupavus Lietuvą ir įvedus Lietuvos teritorijoje RFBK galiojimą, pagal šį kodeksą imta bausti už veikas, padarytas dar iki sovietinės okupacijos, netgi ir už tokias, kurios nepriklausomoje Lietuvoje nebuvo nusikalstamos. Teisės istorikai tokią situaciją vertina kaip teisės principų ir teisingumo paneigimą (Andriulis et al., 2002, p. 460).

Pasisakant dėl teistų asmenų veikų kvalifikavimo (teisiant juos už tėvynės išdavimą), reikia pažymėti, kad, kaip buvo nurodyta, reformavus baudžiamąją atsakomybę už valstybinius nusikaltimus, buvo numatytas baigtinis veikų, kuriomis gali pasireikšti tėvynės išdavimas, sąrašas, viena iš kurių – perėjimas į priešą pusę, ir būtent tokia objektyviosios pusės forma buvo nurodyta tirtų procesų apkaltinamuosiuose nuosprendžiuose. Kokie konkrečiai veiksmai laikytini perėjimu į priešą pusę, baudžiamuosiuose įstatymuose nebuvo aprašyta – nebuvo net pavyzdinio tokių veiksmų sąrašo. Perėjimą į priešą pusę reiškiančių veiksmų apibūdinimą formavo naujuosius baudžiamuosius įstatymus taikantys teismai ir teisės mokslininkai. Kaip buvo minėta, konsoliduotoje sovietinės teisės doktrinoje, kurioje buvo apibendrinta ir bylų, kuriuose taikyta atsakomybė už tėvynės išdavimą, praktika, nurodyta, kad perėjimas į priešą pusę gali pasireikšti įvairiais veiksmais. Pagal ją (sovietinę doktriną), bet kokie veiksmai, be kita ko, tarnavimas priešą kariuomenėje ar kituose kariniuose, žvalgybos ar baudimo padaliniuose, arba partizanų, sovietų armijos karių, sovietinių aktyvistų išdavimas ar persekiojimas, arba tiesioginis dalyvavimas žudant gyventojus ar taikant jiems kitokią prievartą, galėjo būti laikomi tėvynės išdavimu, pereinant į priešą pusę, jeigu tokiu žudymu buvo kėsinamasi į išorinį Sovietų Sąjungos saugumą (Beliajev, t. 3, 1973, p. 128–132). Reikia pažymėti, kad baudžiamieji įstatymai tiesiogiai nedraudė teismams aiškinti baudžiamųjų įstatymų. Vertinant šį faktą kartu su pozicija, išdėstyta sovietinės teisės doktrinoje, perėjimu į priešą pusę galėjo būti įvardytas bet kuris iš pirmiau išvardytų perėjimą į priešą pusę reiškiančių alternatyvių veiksmų ar kitokie veiksmai, jei jais siekiama padaryti žalos išoriniam Sovietų Sąjungos saugumui.

Tirtuose procesuose ir tardymo, ir bylos nagrinėjimo teisme metu, apklausiant kaltinamuosius ir liudytojus, buvo skiriamas dėmesys tiek buvimui batalionų sudėtyje, jų tiek ir dalyvavimui bataliono vykdytose akcijose, taip pat ir žmonių (sovietinių aktyvistų, sovietų armijos kombatantų – partizanų, civilių gyventojų, kurių daugiausia buvo – žydai) žudymuose. Viešai skelbiant informaciją apie planuojamus teismo posėdžius kartais byla buvo įvardijama kaip „buržuazinių nacionalistų byla“ (sąsaja su perėjimu į priešą pusę), o kartais – kaip „grupės asmenų, dalyvavusių masiškai naikinant tarybinius piliečius“, byla (akcentuojamas dalyvavimas žudant civilius gyventojus). Tardytojai ir teismas siekė nustatyti, kokiose konkrečiai batalionų vykdytose akcijose kaltinamieji dalyvavo ir ką konkrečiai jų metu darė. Nuosprendžiu patvirtintas teisiųjų asmenų veiksmų teisinis kvalifikavimas pradedamas nuo kaltinimo, kad visi jie savanoriškai įstojo į ginkluotą nacionalistinę gaują, turėdami tikslą kovoti prieš tarybinę santvarką; Kemzūros veika papildomai kvalifikuojama aplinkybe, kad jis vėliau savanoriškai įstojo į generolo Plechavičiaus rinktinę ir buvo joje bataliono vado adjutantu; dauguma teisiųjų buvo kaltinti, kad jie kovojo prieš tarybinius partizanus Baltarusijoje; Čirvinskas ir Impulevičius papildomai kaltinti ir tuo, kad po karo vykdė antitarybinę propagandą (vienas – Sovietų Sąjungoje, kitas – JAV). Šio tyrimo kontekste taip pat atkreiptinas dėmesys, kad nors patys teisiameji ir liudytojai tiesiogiai vartojo žydų tautybę kaip didžiąją dalį nužudytųjų apibūdinantį požymį, prokuroro ir teismo rengtuose procesiniuose dokumentuose tokio žudynių aukas apibūdinančio požymio nėra⁵³.

Taigi tirtuose teisminiuose procesuose patys teismai interpretavo baudžiamąjį įstatymą, numatantį atsakomybę už tėvynės išdavimą, pereinant į priešą pusę (ko tiesiogiai įstatymai daryti nebuvo uždraudę ir ką sovietinė teisės doktrina buvo linkusi pateisinti), ir tiek tarnavimas policijos batalione, tiek ir dalyvavimas tarybinių karių ar tarybinių aktyvistų arba bet kokios tautybės civilių gyventojų žudyme buvo laikomi tėvynės išdavimo, pereinant į priešą pusę, faktą patvirtinančiomis aplinkybėmis. Taip

⁵³ Reikia pasakyti, kad 1964 m. nagrinėtoje Meidaus ir kt. baudžiamosios bylos procesiniuose dokumentuose žydų sąvoka vartojama.

pat pažymėtina, kad tirtuose baudžiamuosiuose procesuose asmenys nebuvo kaltinti ir nebuvo nuteisti už dalyvavimą (žydų) genocide, taip kaip jis apibrėžtas Genocido konvencijoje.

3.4. Baudžiamosiose bylose naudotos įrodinėjimo priemonės

Bylose surinkta gausi medžiaga – Matiuko ir kt. bylą sudaro dvylika tomų, Impulevičiaus ir kt. bylą – dešimt tomų. Kaip jau buvo nurodyta, baudžiamosiose bylose daugiausia buvo nustatomos dvi grupės aplinkybių: teisiamųjų tarnybos policijos batalione faktas ir teisiamųjų dalyvavimas bataliono įvykdytose akcijose, tarp kurių buvo ir masinis civilių gyventojų, daugiausia – žydų, žudymas. Procesinių dokumentų analizė leidžia daryti išvadą, kad pagrindinės įrodinėjimo priemonės bylose buvo rašytiniai įrodymai ir liudytojų parodymai. Rašytiniai įrodymai – tai daugiausia batalionų vidaus dokumentai, kuriuose buvo fiksuojami bataliono struktūrinių padalinių dalyvių sąrašai, įsakymai dėl vykimo į komandiruotes, kurių metu vyko žudynės, ir kt. Šių įrašų teisingumas buvo papildomai tvirtinamas liudytojų (taip pat ir šiuose batalionuose tarnavusių) paaiškinimais⁵⁴. Teisiamųjų asmenų realus dalyvavimas šaudant civilinius asmenis iš esmės įrodinėjamas pačių teisiamųjų paaiškinimais (jų prisipažinimais ir parodymais vienas prieš kitą) ir kitų dalyvavusių šaudant civilinius asmenis ir už tai jau nuteistų, tik mirties bausmės išvengusių liudytojų parodymais⁵⁵. Įdomu pažymėti, kad tirtuose procesuose asmenys buvo kaltinami dėl dalyvavimo masiniuose žydų žudymuose, tačiau tarp liudytojų žydų beveik nebuvo⁵⁶. Įvertintinas ir faktas, kad byloje asmenys liudijo apie įvykius, vykusius prieš dvidešimt metų, tai turėjo reikšti apsunkinimus nustatant, ar liudytojų nurodyti duomenys yra teisingi. Taip pat būta atvejų, jei byloje susidarydavo prieštaringa situacija, teismas nesiimdavo priemonių jai pašalinti (tai galėtų reikšti ir faktą, kad teisėjai turėjo išankstinę nuostatą dėl teisiamųjų kaltės)⁵⁷.

Ištyrus visus bylų dokumentus, akivaizdu, kad nuteistieji ilgesnį ar trumpesnį laikotarpį buvo batalionų sudėtyje, dalyvavo batalionų vykdytose akcijose, galėjo veikti ir masinių nužudymų vietose ir galimai tuo laiku, kai tie nužudymai vyko, ir galėjo atlikti visus ar dalį veiksmų, dėl kurių atlikimo jie buvo kaltinti – bent jau tuos, kurių atlikimo patys teisiamieji neginėjo. Vėlgį, teisiamųjų prisipažinimas dėl visų ar dalies kaltinimų turėtų būti vertinamas tuo metu galiojančio teisinio reguliavimo kontekste – taip galėjo būti siekiama švelnesnės laisvės atėmimo bausmės, nes pagal tuo metu galiojusius baudžiamuosius įstatymus mirties bausmė teisiamiesiems negalėjo būti taikoma.

⁵⁴ Liudytojai paaiškino, kad dokumentacija buvo tvarkoma tiksliai, kad negalėjo būti, jog būdavo įrašomi į sąrašus asmenys, kurių realiai batalione ar komandiruotėse nebuvo, kad visada vykdavo vakariniai patikrinimai ir pan.

⁵⁵ Pagal Impulevičiaus ir kt. bylos duomenis, liudytojas M. Migonis tarnavo dvyliktame batalione iki 1943 m., buvo nuteistas už dalyvavimą batalione 25 m. laisvės atėmimo, po 6 metų paleistas pagal amnestiją; liudytojas J. Nacevicius 1950 m. nuteistas 25 metams, po penkerių metų paleistas pagal amnestiją. Kitų, žudymuose nedalyvavusių, bylose liudijusių asmenų parodymai neatrodo vertingi bylai nagrinėti – šie žmonės arba paaiškino apie pačias žudynes (dėl kurių fakto ginčo nebuvo), nurodantys sąsają su teisiamaisiais, arba liudijo apie menkavertės reikšmės aplinkybes (kad teisiamasis buvo žiaurus šeimos nariams ir girtavo, kad teisiamasis kažkada yra papasakojęs apie savo veiklą batalione, ir pan.).

⁵⁶ Liudytojų tautybė, skirtingai negu teisiamųjų, procesiniuose dokumentuose nebuvo nurodoma. Tačiau galima spręsti, kad Matiuko ir kt. byloje buvo apklaustas vienas liudytojas žydas (iš 35 teisme apklaustų), buvęs gete ir matęs ten vieną iš teisiamųjų, kurį pažinojo iš anksčiau; Impulevičiaus ir kt. byloje iš liudytojų parodymų turinio nėra įmanoma nustatyti, kad bent vienas iš apklaustų asmenų būtų žydas, liudijantis apie byloje tirtus masinius žydų žudymus.

⁵⁷ Pvz., Čirvinskis ikiteisminio tardymo ir teismo metu prašė apklausti konkrečius asmenis (apie dešimt asmenų), pabrėždamas jų patikimumą (partijos nariai, vadovaujantys kolūkiui ir pan.), turėjusių patvirtinti, kad žudynių metu jis gyveno ir dirbo Dusetose, tokie jo prašymai nebūdavo tenkinami; Plančiūnas nurodė, kad jis fiziškai nepajėgdavo šaudyti, nes jį supykindavo ir jis apsivemdavo – du asmenys byloje tą faktą patvirtino, tačiau šį prieštarumą teismas taip pat ignoravo.

3.5. Teisė būti išklausytam ir teisė į gynybą

Teisiamųjų teisė turėti gynėją procese buvo užtikrinta, visi jie turėjo gynėjus – profesionalius advokatus (išskyrus vieną, Knymą, kuris gynėjo atsisakė ir gynėsi pats). Tiesa, tam tikrų abejonių kelia faktas, kad byloje buvo plačiai taikomas gynybos modelis, kai vienas advokatas gynė du teisiamuosius: štai Matiuko ir kt. byloje advokatas Urboševičius gynė Raižį ir Mecių (Matiukas ir kt., 12 t., 99, 101), advokatė Mandrovskaja – Kopūstą ir Palubinską (Matiukas ir kt., 12 t., 97), o Impulevičiaus ir kt. byloje net trys advokatai gynė po du teisiamuosius. Kaip minėta, 1961 m. BPK nuostatos imperatyviai draudė ginti du asmenis, jeigu vieno iš jų gynybos interesai prieštarauja kito gynybos interesams, o tirtuose procesuose teisiami asmenys buvo linkę liudyti vienas prieš kitą – taigi teisiamųjų interesų konfliktas buvo užprogramuotas⁵⁸. Kitas (bet pakankamai formalus) teisės į gynybą trūkumas – pagal bylų duomenis, advokatai teisiamiesiems buvo parinkti be jų valios išraiškos⁵⁹. Matiuko ir kt. byloje yra teismo kreipimasis į advokatūrą (advokatų kolegijos biurą), prašant skirti šešis advokatus aštuoniems teisiamiesiems (Matiukas ir kt., 12 t., 19); byloje pateikti sovietiniams laikams būdingi orderiai, kuriuose nėra ginamojo sutikimo pasitelkti būtent tą advokatą. Vertinant šiuos faktus kartu, galima daryti prielaidą, kad advokatus teisiamiesiems parinko valstybė – kas savaime nebūtų problema, jeigu advokatai nebūtų atstovavę dviem priešingus interesus turintiems asmenims, ką galiojęs baudžiamasis įstatymas eksplisitiškai draudė.

Susipažinus su bylų dokumentais, galima teigti, kad advokatų dalyvavimas byloje buvo formalus. Advokatai visada sutiko su prokuroro siūlymais ir prašymais, neturėjo jokių savarankiškų prašymų dėl įrodymų išsireikalavimo, tyrimo ar vertinimo, visi advokatai visiškai ir pilnai pripažino teisiamųjų kaltę kaip neabejotinai įrodytą, nekėlė jokių klausimų dėl senaties termino pasibaigimo ir draudimo taikyti mirties bausmę, nebandė argumentuoti, kad teisiamieji galimai buvo karinės organizacijos nariais ir privalėjo paklusti įsakymams⁶⁰. Vienintelis dalykas, kurio prašydavo advokatai, – atsižvelgti į jų ginamųjų situaciją ir skirti kuo švelnesnę bausmę, prieš tai konstatavę, kad jų ginamųjų kaltė esanti visiškai įrodyta.

3.6. Ar procese buvo paisyta bausmės individualizavimo principo?

Buvo nurodyta, kad 1957–1961 m. sovietinės baudžiamosios teisės reforma daug dėmesio skyrė bausmės individualizavimui. Tirtose baudžiamosiose byloje buvo teisiami skirtingą gyvenimo patirtį turintys ir skirtingas veikas padarę asmenys – nuo išsilavinusio, itin aukštas pozicijas bataliono struktūroje užėmusio, kitiems bataliono nariams vadovavusio ir artimai su vokiečių karininkais bendravusio Impulevičiaus iki vagystėmis iki karo besivertusio ir lengvo uždarbio tikslais į batalioną patekusio Kopūsto. Bylose surinkti išsamūs duomenys apie visų teisiamųjų socialinę kilmę, išsilavinimą, politines nuostatas, šeiminių padėčių ir veiklą tiek karo metu, tiek ir po karo. Naujas ir bent jau formaliai (pagal tekstą) pažangus 1961 m. BK, taikytas byloje, formulavo humaniškus bausmės tikslus⁶¹, o jo 40 str.

⁵⁸ Štai Palubinskas Matiuko ir kt. byloje buvo apklaustas pirmas ir įvardijo visus teisiamuosius kaip dalyvavusius šaudymuose, be kita, paaiškindamas, kad Kopūstas tikrindavo lavonų drabužius – o juos abu gynė advokatė Mandrovskaja, ir jai nebuvo net teorinės galimybės veikti abiejų ginamųjų naudai.

⁵⁹ Tiesa, Impulevičiaus ir kt. byloje teisiamieji išreiškė sutikimą, kad jiems paskirti advokatai kartu su jais susipažintų su bylos medžiaga.

⁶⁰ Literatūroje policijos batalionai įvardijami specialiomis karinėmis policinėmis formuotėmis (Atamukas, 2007, p. 254). Tokius argumentus teisiamieji teikė: Matiukas proceso metu sakė, kad pagal savo sąžinę esąs nusikaltes, bet kaip karys nėra kaltas ir tiesiog vykdė įsakymus; Kemžūra teigė, kad jiems buvo sakoma, jog stoja į kariuomenę, ir pan.

⁶¹ Pagal 1961 m. BK, bausmė ne tik nubaudžiama už padarytą nusikaltimą, bet ir siekiama pataisyti bei perauklėti nuteistuosius, kad jie sąžiningai dirbtų, tiksliai vykdytų įstatymus, gerbtų socialistinio bendro gyvenimo taisykles, taip pat siekiama užkirsti kelią naujiems tiek nuteistųjų, tiek ir kitų asmenų nusikaltimams (21 str. 1 d.).

nuostatos sudarė galimybes atsižvelgti į lengvinančias aplinkybes, dalis kurių (hipotetiškai) galėjo būti pritaikyta ir teisiamiesiems (ar bent jau kai kuriems iš jų)⁶². Be abejo, teismas neprivalėjo konstatuoti, kad buvo lengvinančių aplinkybių, tačiau šiuo atveju teismas tokių aplinkybių apskritai nevertino, nors ir teisiamieji, ir jų gynėjai tokius prašymus (pasigailėti, įvertinti tuometinį socialinį kontekstą ar menką teisiamųjų išsilavinimą) formulavo. Įdomu palyginti, kad tuo pačiu laikotarpiu Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla išleido keletą propagandinių leidinių, skirtų kolaboravimo su naciais klausimams. Daugumoje jų nuosekliai plėtojamas pasakojimas apie išskirtinai žiaurų nacių ir jų kolaborantų Lietuvos gyventojų elgesį okupacijos metu. Tačiau net ir propagandinėje literatūroje randame bandymų plačiau pažvelgti į su naciais kolaboravusius asmenis. Štai J. Vico⁶³ knygutėje „SS tarnyboje“ rašoma, kad būtent hitlerininkai organizavo Lietuvoje policinius – baudžiamuosius būrius; kad lietuvių nacionalistai išskyrė tam darbui savo pagrindines jėgas – buvusius buržuazinės kariuomenės karininkus ir puskarininkius, taip pat buvusį Šaulių sąjungos aktyvą; kad tokiu būdu (bendradarbiaujant su fašistine Vokietija) buvo siekiama nepriklausomybės atkūrimo. Leidinyje, beje, nurodoma, kad Vilniuje apsaugos būrių pagrindą sudarė sovietinio 29-ojo teritorinio korpuso kariai, bandant paaiškinti, kodėl taip galėjo įvykti⁶⁴; nurodoma, kad nacionalistai per radiją ir spaudą sistemingai agituodavo stoti į apsaugos dalis; teigiama, kad daugelis apsaugininkų buvo prievarta įtraukti į apsaugos dalis ir kad didelį vaidmenį, verbuojant apsaugininkus, turėjo ta aplinkybė, kad jais tapę lietuviai atgaudavo (patys ar jų šeimos nariai) sovietų nacionalizuotą žemę (Vicas, 1961, p. 11–19).

Taigi to meto leidiniuose asmenų, bendradarbiavusių su nacių okupantais, portretas buvo rodomas iš įvairesnių perspektyvų, atskiriant dalinių organizatorius, karininkus ir kareivius ar kitus asmenis, patekusius į sudėtingą karo ir okupacijos nulemtą situaciją – lyg ir siekta parodyti, kokios galėjo būti priežastys, dėl kurių tie žmonės galėjo padaryti tokius baisius nusikaltimus⁶⁵. Tačiau nagrinėjant bylas tirtuose procesuose joks teisiamųjų veikų individualizavimas nebuvo atliekamas – visi, nuo aukščiausio rango karininko iki eilinio beraščio girtuoklėlio ar vagies buvo teisiami pagal vieną pavyzdį, apkaltinant juos tėvynės išdavimu, perėjus į priešų pusę, ir visus nuteisiant mirties bausme su turto konfiskacija.

⁶² Teoriškai galėjo būti tiriama, ar nėra tokių 1961 m. BK 40 str. nurodytų aplinkybių, kad nusikaltimas padarytas dėl grasinimo ar prievartos arba dėl materialinio, tarnybinio ar kitokio priklausomumo ar kad kaltininkas nuoširdžiai gailisi, taip pat įstatymas suteikė galimybę teismui nustatyti lengvinančias aplinkybes savo nuožiūra. Pvz., teisiamasis Kolka, apklauskos metu nurodė, kad įsijungė į sovietinę kariuomenę, jam žadant, kad už tai bus anuliuoti visi kartu su naciais padaryti nusikaltimai, už ką buvo apdovanotas; teisiamasis Gaižauskas teigė, kad į batalioną pateko, nes vengė pakliūti į okupantų kariuomenę ar būti išvežtas į darbus Vokietijoje ir kad pakluso karininkų nurodymams; pasak teisiamojo Kemzūros, juos pačius grasino sušaudyti, jei neskirs šaudymams žmonių. Liudytojas Jakimavičius nurodė, kad pabandė bėgti iš bataliono būdavo sulaikomi ir grąžinami atgal, kad įstojimo į bataliono tikslas – jog neišvežtų į Vokietiją; liudytojas Mituzas teigė, kad jei kareivis nebūtų vykdęs įsakymo, jis būtų buvęs „sutvarkytas“ ir pan.

⁶³ Pagal viešai skelbiamą informaciją, J. Vicas yra pats tarnavęs represinėse struktūrose (NKVD).

⁶⁴ „Išdavusių tėvynę karininkų nacionalistų suklaidinti. Deorientuoti ir palikti likimo valiai, vengdami vokiečių nelaisvės, kareiviai būriais ir pavieniui rinkosi į buvusias savo dalinių kareivines. Čia jie patekdavo į rankas okupantams bei jų pakalikams lietuviškiems buržuaziniams nacionalistams, kurie kareiviams siūlė pasirinkti: likti nelaisvėje arba stoti okupantų tarnybon. Cituojamas vienas iš apsaugos būrių organizatorių R. Kačėnas, kuris „šaukė karininkus ir kareivius savanoriškai stoti į policijos baudžiamuosius batalionus ir pradėti statyti naują Lietuvą“ (Vicas, 1961, p. 12).

⁶⁵ S. Atamukas, apibūdindamas policijos batalione tarnavusius asmenis, rašo: „Dauguma jų buvo dar prieš metus gyvavusios Lietuvos kariuomenės karininkai ir kareiviai. Jie nebuvo gimę tapti žydšaudžiais, juos tokiais padaryti padėjo lietuvių veikėjai, generolai, pulkininkai, majorai, kapitonai, kurie aktyviai talkininkavo vokiečiams“ (Atamukas, 2007, p. 254).

3.7. Ar tirtų bylų nuosprendžiai tapo precedentiniais kitoms byloms?

Abiejose tirtose bylose teismai laikėsi bendros bylų sprendimo strategijos – ir dėl teisiamų asmenų veikų teisinio kvalifikavimo, ir dėl baudžiamųjų įstatymų aiškinimo ir taikymo, ir dėl proceso organizavimo. Atrodytų, kad kuriama bendra reformuotų baudžiamųjų įstatymų taikymo už tėvynės išdavimą, pereinant į priešų pusę, teismų praktika. Tačiau taip neįvyko. Šiuo aspektu įdomu, kad visai kitoks buvo jau minėtos ir savo esme analogiškos 1964 m. Klaipėdoje nagrinėtos Meidaus ir kt. baudžiamosios bylos vaizdas. Joje taip pat vertinti 1941–1944 m. kolaboravimo su naciais veiksmai, asmenys taip pat kaltinti tėvynės išdavimu, pereinant į priešų pusę. Tačiau šioje byloje dalis kaltinamojoje išvadoje nurodytų epizodų buvo pripažinti neįrodytais, byloje buvo apklausti nukentėjusiais įvardyti asmenys, gynėjai atstovavo tik vienam teisiamajam ir kvestionavo byloje pateiktus įrodymus. Tyrimo aspektu svarbiausia, kad Meidaus ir kt. bylos nuosprendyje teismas (procesui vadovavo tas pats teisėjas L. Miežėnas) taip pat atsisakė taikyti patraukimo atsakomybės senatį, bet netaikė mirties bausmės, nurodydamas, kad tai padaryti draudžia įstatymai: „Visi jie nusipelnė pačios griežčiausios išimtinės bausmės – mirties bausmės. Teismas jos pritaikyti negali, kadangi sutinkamai su Lietuvos BK 49 str. išėjus senaties terminams mirties bausmė skiriama negali būti“ (Meidaus ir kt., t. 11, p. 274 atv.)⁶⁶. Tyrimo kontekste Meidaus ir kt. byla skyrėsi nuo tirtų procesų tuo, kad joje nebuvo slapto dokumento (TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimo), kuriuo buvo leista konkrečiu atveju nekeisti mirties bausmės į laisvės atėmimą. Kitas lygintinas bylos pavyzdys – Impulevičiaus ir kt. byloje teisto Stankaičio atvejis. Jis teigė, kad nedalyvavo tam tikrose bataliono baudžiamosiose operacijose, nors įrašai dokumentuose tvirtino priešingai. Stankaičio byla buvo atskirta, jam pakartotinai pateikti kaltinimai, įvyko naujas teismo procesas (naujai pradėta byla kažkodėl nagrinėta uždareme teismo posėdyje). Teismas nustatė, kad Stankaičio dalyvavimas baudžiamosiose operacijose yra įrodytas, 1963 m. sausio 23 d. Stankaitis nuteistas, tačiau ne mirties bausme, o dvylikai metų laisvės atėmimo griežtojo režimo pataisos darbų kolonijoje (Impulevičius ir kt., t. 10, p. 167-169)⁶⁷. Nei aplinkybės (teismas pripažino, kad Stankaitis visgi dalyvavo baudžiamosiose batalione akcijose), nei teisinis reguliavimas nesiskyrė, bet nuteistasis išvengė mirties bausmės, kuri jam, tikėtina, būtų buvusi paskirta anksčiau nagrinėtoje byloje.

Įvertinus faktą, kad tirti baudžiamieji procesai buvo vieši, slaptų TSRS Aukščiausiosios Tarybos nutarimų, leidžiančių nekeisti mirties bausmės laisvės atėmimu, pateikimą į nagrinėtus procesus, VSK iniciatyva sudarytą aukščiausių sovietinės nomenklatūros pareigūnų grupę, turėjusią organizuoti atvirus teisminius procesus, teisėjų sprendimą veikti *contra legem* ir taikyti mirties bausmę teisiamiems asmenims, nors baudžiamieji įstatymai tai daryti draudė dėl pasibaigusio senaties termino, atsiranda prielaidos įžvalgai, kad tirtuose baudžiamuosiuose procesuose galėjo būti siekta ne tik nuteisti Antrojo pasaulinio karo metu policijos batalionuose tarnavusius, su nacių okupantais kolaboravusius ir sovietinius aktyvistus, partizanus ir civilius gyventojus žudžiusius asmenis, bet ir kitokių – ideologinių ar propagandinių tikslų⁶⁸.

⁶⁶ Teisiamiesiems buvo paskirtos įvairios trukmės laisvės atėmimo bausmės, mažinta jų trukmė tiems, kurie anksčiau buvo teisti už tėvynės išdavimą ir atlikę laisvės atėmimo bausmę ar jos dalį.

⁶⁷ Naujoje Stankaičio byloje taip pat buvo pateiktas minėtas Prezidiumo nutarimas, leidęs nekeisti mirties bausmės laisvės atėmimu, kuriame įrašyta ir Stankaičio pavardė, bet šis dokumentas atsirado byloje tik po to, kai byloje buvo priimtas nuosprendis ir kai jau buvo atmetas Stankaičio skundas, adresuotas TSRS generaliniam prokurorui.

⁶⁸ Šioje publikacijoje nėra siekiama nustatyti, kokių kitų tikslų šiais viešais procesais galėjo būti siekta, bet tokių tikslų egzistavimo galimybė yra pakankamai akivaizdi. Akademiniame literatūroje teigiama, kad tokie parodomieji procesai, kuriais siekta pademonstruoti Sovietų Sąjungos principingumą, kovojant su nacių kolaborantais, galėjo būti reikalingi dėl šaltojo karo situacijos – kaip viena iš priežasčių nurodoma įtampa dėl 1961 m. pastatytos Berlyno sienos

Išvados

1. 1962-ųjų baudžiamiesiems procesams, kuriuose buvo teisiami Vokietijos okupacijos metais veikusių Lietuvos policijos batalionų (1 (13) ir 2 (12)) nariai, būdinga tai, kad asmenis, kolaboravusius su nacistinės Vokietijos okupantais, teisė kitos okupacinės valstybės – Sovietų Sąjungos teismai, kurie veikė kaip neatskiriama Komunistų partijos vadovaujamo Sovietų Sąjungos valstybinio institucinio aparato dalis.
2. Tirti baudžiamieji procesai įvyko po Sovietų Sąjungoje įvykdytos 1957–1961 m. baudžiamųjų įstatymų reformos. Reformos metu įgyvendinti baudžiamosios teisės ir baudžiamojo proceso pokyčiai laikytini pažangiais, palyginti su anksčiau galiojusiais įstatymais. Šio tyrimo kontekste išskirtinas eksplicitinis (įstatymo tekste) uždraudimas retroaktyviai taikyti baudžiamąją atsakomybę griežtinančius baudžiamuosius įstatymus ir patraukimo baudžiamajon atsakomybės termino nustatymas. Nuo 1959 m. sausio 1 d. iki 1965 m. kovo 4 d. Sovietų Sąjungoje galiojo bendrai taikomas maksimalus 15 metų senaties terminas, kuriam pasibaigus, teisiamam asmeniui buvo draudžiama skirti mirties bausmę net ir tuo atveju, jei teismas nusprendavo senaties termino netaikyti.
3. Tirtuose baudžiamuosiuose procesuose asmenys buvo nuteisti už tėvynės išdavimą, pereinant į priešą pusę. Perėjimas į priešą pusę baudžiamuosiuose įstatymuose tiesiogiai nurodytas kaip viena iš tėvynės išdavimo objektyviosios pusės formų, tačiau baudžiamuosiuose įstatymuose konkrečiai neįtvirtinta, kokie veiksmai laikytini perėjimu į priešą pusę. Perėjimą į priešą pusę reiškiančių veiksmų sąrašas ir turinys buvo nustatyti ne baudžiamuosiuose įstatymuose, o juos interpretuojant teismų praktikoje ir sovietinės teisės doktrinoje, ko sovietiniai baudžiamieji įstatymai tiesiogiai nebuvo uždraudę. Autoritetinga sovietinės baudžiamosios teisės doktrina, sukurta vėlesniu (1968–1981 m.) laikotarpiu, perėjimu į priešą pusę įvardijo kiekvieną iš alternatyvių veiksmų, kaip antai tarnavimą priešą kariuomenėje ar kituose kariniuose, žvalgybos ar baudimo padaliniuose, partizanų, sovietų armijos karių, sovietinių aktyvistų išdavimą ar persekiojimą, tiesioginį dalyvavimą žudant gyventojus ar taikant jiems kitokią prievartą ar kitokius veiksmus, jei tokiais veiksmais siekiama padaryti žalos išoriniam Sovietų Sąjungos saugumui. 1962-ųjų metų baudžiamuosiuose procesuose asmenys nebuvo nuteisti už dalyvavimą genocide, taip, kaip jis apibrėžtas Konvencijoje dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį.
4. Esminiu pažeidimu, padarytu 1962 m. baudžiamuosiuose procesuose, laikytinas baudžiamųjų įstatymų, draudžiančių taikyti mirties bausmę asmenims, jei nuo nusikaltimo padarymo yra praėjęs ilgesnis negu 15 metų laikotarpis, nesilaikymas. Yra pagrindo teigti, kad mirties bausmė bylose buvo pritaikyta į bylas pateikus slaptus TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimus (individualius teisės aktus), kuriuose buvo leista konkrečioms bylose teisiamiesiems asmenims nekeisti mirties bausmės laisvės atėmimu. Įvertinus sovietinių teismų veikimo ypatybes, teismai nurodytus leidimus galėjo interpretuoti kaip nurodymus šiose konkrečiose bylose veikti *contra legem* ir pritaikyti mirties bausmę, nors tai daryti tuo metu galioję baudžiamieji įstatymai draudė.
5. Formaliai vertinant, teisiamiesiems buvo užtikrinta teisė turėti teisme gynėjus. Teisės į gynybą trūkumu laikytinas faktas, kad dalis gynėjų atstovavo dviem teisiamiesiems, nors teisiamųjų interesai buvo priešingi ir baudžiamieji įstatymai tai draudė. Taip pat pažymėtina, kad teisiamųjų gynėjai bylose neveikė teisiamųjų naudai, visiškai pripažindami teisiamųjų kaltę. Baudžiamųjų procesų

(Simkin, 2013). Sovietinės Lietuvos kontekste, vienoje iš bylų teisiant į Vakarus pasitraukusį Impulevičių, galėjo būti siekiama diskredituoti išeivijoje esančius lietuvius, parodyti, kad tarp jų yra žydų žudikų (Eidintas, 2001, p. 200–201). Tai galėjo būti susiję ir su sovietinės ideologijos pakilimu, fiksuotu po 1961 m. TSKP XXII suvažiavimo, kuriame buvo priimta komunizmo kūrimo programa (Stončius, 2022, p. 243).

metu galioję įstatymai numatė nuostatas, sudarančias prielaidas individualizuoti teisiamų asmenų veikų elgesį ir diferencijuoti skiriamą bausmę bei įpareigojo teismus ištirti visas bausmei skirti svarbias aplinkybes, tačiau nuosprendžiuose teismai dėl tokių aplinkybių buvimo nepasisakė.

6. Įvertinus slapto TSRS Aukščiausiosios Tarybos nutarimų pateikimą į nagrinėtus procesus, aukščiausių sovietinės nomenklatūros pareigūnų sukurtą grupę, turėjusią organizuoti viešus bylų nagrinėjimo procesus, ir teismų sprendimą *contra legem* taikyti mirties bausmę teisiamiems asmenims, atsiranda prielaidos įžvalgai, kad tirtuose baudžiamuosiuose procesuose galėjo būti siekta ne tik nuteisti policijos batalionuose tarnavusius ir jų vykdytose akcijose dalyvavusius asmenis, bet ir kitokių – ideologinių ar propagandinių tikslų.

Literatūra

Tarptautinės sutartys

Konvencija dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį (1948). *Valstybės žinios*, 2002, 23-855.

Teisės aktai

LTSR Konstitucija (pagrindinis įstatymas) (1940). Vilnius: LTSR valstybinė leidykla.

RTFSR baudžiamasis kodeksas, veikęs Lietuvos TSR teritorijoje. Oficialus tekstas su pakeitimais 1951 m. liepos 1 d. (1951). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

1958 m. gruodžio 25 d. Įstatymas dėl TSR Sąjungos ir sąjunginių respublikų baudžiamųjų įstatymų pagrindų patvirtinimo (1959). *TSRS Aukščiausiosios Tarybos žinios*, 1959, nr. 1.

1958 m. gruodžio 25 d. Įstatymas dėl baudžiamosios atsakomybės už valstybinius nusikaltimus (1959). *TSRS Aukščiausiosios Tarybos žinios*, nr. 1.

Lietuvos TSR baudžiamasis kodeksas (1961). *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 18-147.

Lietuvos TSR baudžiamojo proceso kodeksas (1961). *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 18-148.

TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1965 m. kovo 4 d. įsakas „Dėl asmenų, padariusių nusikaltimus taikai bei žmoniškumui ir karinius nusikaltimus, baudimo nepriklausomai nuo nusikaltimų padarymo laiko“ (1965). *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 7.

Specialioji literatūra

Andriulis, V. et al. (2002). *Lietuvos teisės istorija*. Vilnius: Justitia.

Apanavičius, M. et al. (1972). *Tarybinė baudžiamoji teisė*. Vilnius: Mintis.

Atamukas, S. (2007). *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV iki XXI a. pradžios*. Trečias pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Alma littera.

Bazyler, M. J. et al. (2010). *Holocaust and Justice. Representation and Historiography of the Holocaust in Post-War Trials*. Jerusalem: Bergbahn Books.

Beliajev, N. A. et al. (1968). *Kurs sovetskogo ugolovno prava*, 1 t. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta.

Beliajev, N. A. et al. (1973). *Kurs sovetskogo ugolovno prava*, 3 t. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta.

Berman, H. J. (1947). Principles of Soviet Criminal Law. *The Yale Law Journal*, t. 56, p. 803–836.

Berman, H. J. (1963). *Justice in the U.S.S.R: An Interpretation of the Soviet Law*. Harvard University Press.

Berman, H. J. (1966). *Soviet Criminal Law and Procedure: The RSFSR Codes*. Harvard University Press.

Bubnys, A. (1998). *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

Blika, J. et al. (1960). *Tarybų Lietuvos valstybės ir teisės dvidešimtmetis*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Barusky, J.; Brechtken, M.; Bulhak, W. (2019). *Political and Transitional Justice in Germany, Poland and the Soviet Union from the 1930s to the 1950s*. Göttingen: Wallstein Verlag.

Bulavas, J. (1968). *Lietuvos TSR teisingumo organizacija ir valdymas (1940–1967 m.)*. Vilnius: Pergalė.

Danisevičius, P. et al. (1978). *Lietuvos TSR baudžiamasis procesas*. Vadovėlis. Vilnius: Mintis.

- Eidintas, A. (2001). *Lietuvos žydų žudynių byla*. Vilnius: Vaga.
- Eidintas, A. (2002). *Žydai, lietuviai ir holokaustas*. Vilnius: Vaga.
- Erslavaitė, G.; Rukšėnas, K. (1965). *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*. Dokumentų rinkinys, 1 dalis. Vilnius: Mintis.
- Fuller, L. L. (1969). *Moralność prawa*. Warszawa: Dom Wydawniczy ABC.
- Fuller, L. L. (1958). Positivism and Fidelity to Law: A Reply to Professor Hart. *Harvard Law Review*, 71–4, p. 630–672.
- Geleževičius, R. (2003). *Holokausto teisingumas ir restitucija Lietuvoje atkūrus nepriklausomybę*. Vilnius: Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras.
- Griškevič, L. et al. (2016). *Lietuvos konstitucionalizmo istorija (Istorinė Lietuvos Konstitucija)*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Hart, H. L. A. (1958). Positivism and the Separation of Law and Morals. *Harvard Law Review*, 71–4, p. 593–629.
- Kadžius, A. et al. (1963). *Kaltina nužudytieji*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Kondratas, Z. (1961). *IX fortas*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Krotoszynski, M. (2017). *Modele sprawiedliwości tranzycyjnej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Lastauskienė, G. (2021). Istorinio teisingumo bylų sprendimai: kaip lietuviai gynė savo „gentį“. *Teisė*, t. 121, p. 62–79. <https://doi.org/10.15388/Teise.2021.121.4>
- Malinauskaitė, G. (2024). *The Holocaust and Soviet War Crimes Trials in the Cold War Context: The 1964 Klaipėda War Crimes Trial*. London and New York: Routledge.
- Maksimaitis, M.; Vansevičius, S. (1997). *Lietuvos valstybės ir teisės istorija*. Vilnius: Justitia.
- Maksimaitis, M.; Miliauskaitė, K.; Šapoka, G. (2011). *Valstybės ir teisės problemos lietuvių išeivijos publikacijose (1944–1990)*: monografija. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
- Marcinkevičienė, D. (2005). Sovietmečio istoriografija: užsienio autorių tyrinėjimai ir interpretacijos. *Lietuvos istorijos metraštis*. 2003, 2, p. 91–106.
- Norkus, Z. (2007). Andropovo klausimu. Komunizmas kaip lyginamosios istorinės sociologinės analizės problema (I). *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 1(19), p. 5–32.
- Radbruch, G. (1946). Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. *Süddeutsche Juristenzeitung*, 1–5, p. 105–108.
- Radbruch, G. (2011). Fünf Minuten Rechtsphilosophie. In: DREIER, R. Gustav Radbruch, Rechtsphilosophie (Studienausgabe). Antras leidimas. Heidelberg.
- Radbruch, G. (1947). Die Erneuerung des Rechts. *Die Wandlung*, t. 2, p. 8–16.
- Rastenis, V. Naujų įstatymų kruša ant Lietuvos. 1. Didžiuojasi „savais“ įstatymais, nors ir „didžiųjų brolių“ padiktuotais. *Dirva*, 1961, 97: 3.
- Sagatienė, D. (2021) Deconstruction of Soviet Deportations in Lithuania in the Context of the Genocide Convention. *International Criminal Law Review*, p. 1–21.
- Sagatienė, D. (2013) *Sovietiniai bendrosios kompetencijos teismai Lietuvoje 1940–1941 ir 1944–1953 metais*. Daktaro disertacija.
- Simkin, L. (2013). Death Sentence Despite the Law: A Secret 1962 Crimes-against-Humanity Trial in Kiev. *Holocaust and Genocide Studies*, 27, 2, p. 299–312.
- Snyder, T. (2019). *Juodžemis: Holokaustas kaip istorija ir perspėjimas*. Vilnius: Jotema.
- Stončius, J. (2022). *Neapykantos ribos. Antisemitizmas Lietuvoje 1944–1990 metais*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Šapoka, G. (2011). Sovietinės Lietuvos baudžiamosios teisės vertinimas lietuvių teisininkų išeivių darbuose. *Jurisprudencija*, 18(2), p. 455–466.
- Šepetyt, N. (2023). *Holokausto postsekuliarumas. Tarp kritikos ir supratimo*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Vicas, J. (1961). *SS tarnyboje*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Vilbikas, A. (2014). *Teismai ir teisėjai Lietuvoje (1918–2013)*. Kaunas: Arx reklama.
- Zajadło, J. et al. (2008). *Fascynujące ścieżki filozofii prawa*. Warszawa: Prawnicze LexisNexis.
- Žeimantas, V. (1984). *Teisingumas reikalauja*. Vilnius: Mintis.
- Žilinskas, J. (2002). *Nusikaltimai žmoniškumui ir genocidas tarptautinėje teisėje ir Lietuvos Respublikos teisėje*. Monografija. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
- Žilinskas, J. (2001). Nusikaltimai žmoniškumui naujajame Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse. *Jurisprudencija*, 23 (15), p. 162–173.

Žilinskas, J. (2016) Vasiliauskas vs. Lithuania: Battle lost in the war to come? *International Comparative Jurisprudence*, 2–2, p. 67–71.

Kiti šaltiniai

Matiuko Prano ir kitų baudžiamoji byla, Lietuvos ypatingasis archyvas, fondas K.-1, apyrašas 58, byla 47337/3. Impulevičiaus Prano ir kitų baudžiamoji byla, Lietuvos ypatingasis archyvas, fondas K.-1, apyrašas 58, byla 47386/3. Meidaus Albino ir kitų baudžiamoji byla, Lietuvos ypatingasis archyvas, fondas K.-1, apyrašas 58, byla 47423/3. Miežėnas Leonas, Petro (asmens byla), Lietuvos Aukščiausiojo Teismo archyvas, fondas 1, apyrašas 6, byla 645. Žvirblis Juozas, Jono (asmens byla), Lietuvos Aukščiausiojo Teismo archyvas, fondas 1, apyrašas 6, byla 569. LKP CK biuro posėdžio protokolai nr. 39, 1962 07 09, in: Lietuvos ypatingasis archyvas, f. 1771, ap. 218, b. 79, l. 3, p. 22–24.

Giedrė Lastauskienė yra Vilniaus universiteto Teisės fakulteto Viešosios teisės katedros docentė, socialinių mokslų daktarė, Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo teisėja. Pagrindinės jos mokslinių interesų sritys – teisės teorija, teisės filosofija, teisėkūra, teisinė etika.

Giedrė Lastauskienė is an associate professor at the Department of Public Law, Faculty of Law of Vilnius University. She is a Doctor of Social Sciences, and a judge of the Constitutional Court of the Republic of Lithuania. The main areas of her scientific interests are legal theory, philosophy of law, legislation, and legal ethics.